

Marton József – Jakabffy Tamás

Az erdélyi katolicizmus századai

Vázlatos erdélyi egyháztörténet kíváncsi fiatalok számára

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Marton József – Jakabffy Tamás
Az erdélyi katolicizmus századai
Vázlatos erdélyi egyháztörténet kíváncsi fiatalok számára

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció a kolozsvári Gloria Kiadónál 1999-ben az ISBN 973-9203-48-5 azonosítóval megjelent könyv szövegének elektronikus változata. Az elektronikus változat az egyik szerző, Jakabffy Tamás engedélyével készült. A kéziratot lekipásztori célokra a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár szabályai szerint lehet használni. Minden más szerzői jog a szerzők tulajdonában van.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
A kezdetektől az 1526-os csatavesztésig	4
Mohácstól a katolikus restaurációig.....	12
A „lipóti oklevéltől” a 18. század végéig.....	20
Az erdélyi katolicizmus a 19. században	26
Az „impériumváltás” után.....	32
Titkos ordináriusok	40
A kommunista államhatalmi egyházüldözés időszakában fontos szerepet játszó személyiségek a gyulafehérvári egyházmegyében	42
Fogalomtár	45
Ajánlott irodalom.....	69

A kezdetektől az 1526-os csatavesztésig

Az első nyomok – „Az erdőségen túl” – vagyis Trans-Sylvania.

Erdély latin neve hűen jelzi a földrajzi adottságot, hiszen jószerével teljesen hegyek, erdőségek övezik. A legszélesebb kapu ezen a természetes határgyűrűn: a Maros völgye, amely ezért a történelem századai során meghatározta a legforgalmasabb kereskedelmi és kulturális útvonalat Kelet és Nyugat között. Ezen az útvonalon találjuk az erdélyi egyházmegye központját, Gyulafehérvárt is. A fennmaradt korai oklevelek az egyházmegye püspökét „episcopus ultranssylvanusnak” vagy „transilvaniensisnek” nevezik, s majd csak századunkban, 1932-ben változik az egyházmegye neve „erdélyiről” „gyulafehérvárra” – a katolikus egyház bevett gyakorlata szerint ugyanis a püspökséget főpásztori székhelyének nevével jelölik.

Gyulafehérvár előtörténete – Népvándorlás – „Gyula, a nagy és hatalmas vezér Erdélyben, vadászata közben terjedelmes várost talált, amelyet azelőtt a római építettek” – olvashatjuk a Bécsi Krónikában. A híradásnak komoly történelmi alapja van, hiszen az itt állomásozó rómaiak nyomait a mai napig bőségesen fellelhetjük. Várukat Apulumnak hívták. Csakhogy a római telepések és az erdélyi gyula kora között nem kisebb népek, hadak vonultak végig ezen a területen, mint a gótok, a gepidák, a hunok, az avarok, majd a bolgárok. Ezek törzsi foszlányait találták a 9. század végén a magyar honfoglalók.

Keresztények már a 4. században éltek a mai Erdély területén, az arianizmust magukévá tevő gótok. Az őket követő korai gepidák százéves uralmuk alatt elpusztították a római Dákia erődjait és településeit. Számukra csak a legelők és a szántók jelentettek értéket. A hunok átvonulása idején Erdély vad, elhagyott vidékké vált: nagyjából a hun fejedelmek és méltóságok vadászterülete volt. A második gepida hullám idején Erdély önálló tartomány lett, lakosai fejlesztették a településrendszert, földműveléssel, állattartással foglalkoztak, s ők is az ariánus kereszténységet vették fel. Az 567-ben megjelenő avarok központjukat vélhetően a mai Gyulafehérváron vagy környékén jelölték ki. Ők már a letelepedett életformára rendezkedtek be. Névadásuk nyomait őrzi Kászon, Bisztra, Csernáton mai neve. Az Avar Birodalmat a 9. századi bolgár betelepülés roppantotta össze. Egyetlen római erődöt állítottak vissza: az egykori Apulumot, amelyet Bel-grad-nak, ‘fehér vár’-nak neveztek el. Belgradot a magyar benyomulók második hatalmi tényezője, a gyula foglalta el a honfoglalást követő század első felében (927), ezért az erődítményt később ‘a gyula fehér vár’-nak nevezték.

Szent István király – Kiépülő egyházszerkezet – Az utolsó gyula az 1001-ben megkoronázott I. Istvánnak hódolt meg, aki országát mind politikailag, mind vallásilag meg akarta szilárdítani. Önálló várispánságokat és megyéket szervezett. Az első várispán székhelye Gyulafehérváron volt. Az ispánokat a király rokona, Zoltán ellenőrzésére bízta. A Zoltán tisztségét utódló vezetők lettek a későbbi vajdák, akik nemcsak politikai hatáskörrel rendelkeztek, hanem – a királyt megillető joggal – egyházi ügyeket is intéztek.

Latin és görög kereszténység – A királyi közigazgatási rendszer a latin kereszténység terjesztését tette lehetővé. Ez áramlott be Erdélybe nyugat felől, jóllehet a gyulákkal kezdődően egy ideig a keleti kereszténység is érezte hatását. A görög szerkezet azonban 1054 – a római és bizánci központú kereszténység végső szétválása – után fokozatosan elenyészett. Miután István király megtörte a bizánci szövetségben álló utolsó gyula és a Délvidéken lázadó Ajtony hatalmát, lehetővé vált külön püspökség alapítása Erdély számára – Gyulafehérvár székhellyel. Mivel a püspöki és káptalani levéltárak a tatárjárás teljesen elpusztította, a 11. század püspökeinek névsorát egészében nem ismerjük, tudunk viszont egy 1046-ban vértanúhalált halt

püspökről, Böölről (Böld, Böd, Buldus?), aki vagy Eger, vagy Erdély főpásztora volt, illetve 1075-ből egy Frank (Franco) nevű püspökről. A vallási és egyházi élet irányításán túl a püspökökre már ebben a korban is jelentős politikai feladat hárult: a kormányzás és a törvényhozás részesei voltak.

Székesegyház – A püspökségi intézmény kialakítása valószínűleg 1009-ben fejeződött be. Megszervezésével szoros kapcsolatban állt a székesegyház építése, amely a kutatások eredménye szerint már a 11. században megkezdődött. A régi romok köveinek felhasználásával épült első bazilika már háromhajós volt. Az első székesegyházból megmaradt déli kapuzat timpanon-domborműve vidékünk szobrászatának egyik legrégebbi emléke (Krisztus trónon ül, jobbával áld, baljával „az élet könyvét” tartja).

A 12. század második felében a lényegesen megnőtt egyházmegye számára már nem bizonyult elegendőnek az első székesegyház. Újjáépítésének szükségessége az erdélyi keresztény népesség gyarapodásáról és a feudális viszonyok rögzüléséről árulkodik.

Templomépítések – A társadalmi, gazdasági és műveltségi fejlődéssel áll összefüggésben a vidéki templomépítkezés fellendülése is. A 13. századig a falutelepülések vallásos szükségletét a fa- és sövénytemplomok elégítették ki. Itt-ott azonban már terméskövet is használtak. A különféle pusztítások sajnos csak nyomokat hagytak ezekből, s így a legkorábbi időkre vonatkozóan csupán régészeti bizonyítékok, a későbbi átépítések után csupán töredékek maradtak fenn. A Maros és Szamos völgyében az 1200-as évektől megindult építkezési láz eredményeiről tanúskodnak a csitfalvi és malomfalvi templommaradványok; a marosszentimrei templom nyugati hajórészében megmaradt a némileg átépített, félköríves déli kapu, vagy a bonchidai déli ajtó alapszerkezete. Teljes egészében áll a Dés melletti Szentbenedek kis temploma a 12. századból.

Szent László kora – Az ország szervezetének továbbfejlesztése és a vallási élet megreformálása a 11. században I. László király érdeme. A „lovagkirály” alakja és műve az erdélyi történelmi tudatban mély nyomot hagyott. Torda vidéke különösen is tele van Szent László máig ható emlékével. László alakját a gelencei, székelyderzsi, bögözi templomok 15. századi freskói is megörökítették.

Egyházi közigazgatás – Intézmények – Minthogy az ismétlődő besenyő és kun betörések ellen a Kárpátok természetes védőlánca nem bizonyult elégségesnek, László átrendezte Erdély területi felosztását, a gyepüket áthelyezte a Maros és Küküllő bal partjára. A Marostól délre eső területek hivatali intézésére, a közjegyzői teendő végzésére megalapította a gyulafehérvári székeskáptalant s ezzel együtt a káptalani iskolát. Ez a káptalani iskola valóságos fellegvára volt a középkori erdélyi papképzésnek.

Az egyházmegye nagy kiterjedése és a püspökök társadalmi-politikai működése indokolta, hogy helyetteseik, püspöki helytartóik legyenek. A főpásztornak rendszerint két vikáriusa volt: Gyulafehérváron az erdélyi részek számára és Tasnád székhellyel a Meszesen túli részek számára. Teljes joghatósággal intézték a lelki és szervezeti ügyeket.

Székeskáptalan, főesperességek – Gyulafehérváron I. László király kora óta ismert a székeskáptalan intézménye, amelyet a kanonokok testülete alkotott. A káptalan a *capitulum* szóból ered, amely a kanonokok (*canonicusok*) közösségi imájának neve. A székeskáptalan évszázadokon keresztül – a székesegyházi istentisztelet irányítása, a káptalani iskola vezetése és az egyházmegye különböző részein való tevékenysége mellett – hiteleshelyként (okmányok kiadásának, hitelesítésének hivatalaként) is működött.

A főesperességek megszervezése nagy lépés volt az egyházszervezet hálózatának kiépítésében. Tizenhárom főesperességről van tudomásunk a 11-13. századból. Ezek a közigazgatási egységek további esperességekre oszlottak, amelyeknek területe nagyjából a királyi vármegyék területével esett egybe.

Plébániák – A középkorban ismert plébániák nagy többségének alapítása a 12. század végéig befejeződött. A mai egyházmegye területén 1180 középkori templomról tanúskodnak oklevelek vagy műemlékek, s ezekből máig mintegy 885 maradt fenn. A pápai tizedjegyzék szerint a gyulafehérvári püspök fennhatósága alá 13 főesperességben 610 plébánia tartozott. A plébániákat mindenütt többé-kevésbé képzett papok vezették. Faluhelyen is szerveztek iskolákat. Átfogó okmányok hiányában pontos képet erről nem alkothatunk, de a fennmaradt adatok alapján 1540-ig mintegy 120 iskolát tudunk azonosítani.

Bencések – Az egyházmegye létrejötte után Erdély területén 200 évig egyetlen szerzetesrend létezett, a bencéséké. Királyi alapítású bencés monostor csak kettő volt: a meszesi – amelyet Álmos herceg alapított – és az, amely Erdély középkori egyháztörténetében a legtöbb bonyodalmat okozta a szerzetesközösségek sorában és mégis a legjelentősebb volt: Kolozsmonostor. A mai történetírás számára Erdély középkori intézményei közül a monostori apátság és hiteleshely szolgáltatja a legtöbb írásos emléket. 11. századi alapítása I. László király nevéhez köthető. Mivel a szerzetesközösségek a lakosság politikailag is szorgalmazott hittérítésében jelentős szerepet játszottak, a király közvetlenül a maga fennhatósága alá utalta őket, így semmiféle függőségük nem volt a területi püspököktől. Erdély népességének kereszténnyé levése és az egyházszervezet kiépítése után megnőtt a gyulafehérvári püspök tekintélye és ugyanakkor csökkent a szerzetesi missziózás szerepe. Kolozsmonostor esetében joghatósági és anyagi érdekeltségek miatt összeütközések, csatározások zajlottak évtizedeken keresztül az egyházmegye főpásztorja és a konvent apátja között. Adorján püspök (1187-1202), majd később Vilmos püspök (1204-1221) rohanta meg fegyvereseivel Monostort, ez utóbbiak teljesen feldúlták a rendházat és a templomot, az apátot fogságba vetették, a bencések jogi helyzetét igazoló pápai oklevelet a Szamosba dobták. 1270 körül az erdélyi püspök megszerezve magának Kolozsvárt és egész környékét akkora erőfölényre tett szert a vidéken, hogy a bencések már nem jelentettek számottevő konkurenciát. A középkor folyamán Kolozsmonostor egyházi jogi függése az esztergomi érsektől végig fennmaradt.

A hitélet szabályozása – A királyi törvények szigorúan szabályozták a hitgyakorlatot. Vasárnap kötelező volt az istentiszteleten való részvétel. Kötelező ünnepnappá vált Szent István, László és Imre napja is. Sátoros ünnepeken az egész nép szentáldozáshoz járult és igen szigorú volt a böjti fegyelem.

Székelyek, szászok – Erdély a 12-13. századra benépesült. Határmenti övezete az etnikai átrendeződésekkel, új népelemek megjelenésével biztonságosabb lett. Erdély délkeleti szegletébe – a mai Székelyföldre – a 12-13. századi királyaink telepítették le a székelyeket, akik a 16. századig megőrizték különleges helyzetüket és nemzeti szervezeteiket. Letelepedésükkel párhuzamosan kereszténnyé lettek és betagozódtak az erdélyi latin egyházmegye szervezetébe.

A székelyek keletre húzódásával lakatlanul maradt területekre a 12. század közepén vándoroltak be az erdélyi szászok ősei. II. Géza 1150 körül Flandriából hozott telepeseket, de hamarosan a Rajna-vidék elszegényedett lovagjai és földszükében levő parasztok is érkeztek. Őket hívták gyűjtőnéven szászoknak. Erdélyben – Nagyszében központtal – az Olt menti Királyföldet kapták meg, valamint az északkeleti részeket Besztercét és környékét. III. Béla

1180 körül megalapította az autonóm szebeni prépostságot, amelyet mintegy tíz év múlva pápai megerősítés is szentesített.

A német lovagrend – A kunok támadásainak kivédésére II. Endre király 1211-ben a Barcaságra telepítette a német lovagrendet. A német lovagok azonban politikai értelemben is független területiségre törekedtek, s az első lépést az egyházi függetlenség kivívásával meg is tették. Létrehozták az önálló barcasági – vagy brassói – dékánsságot és közvetlenül a pápa joghatósága alá helyezték magukat. Endre király 1225-ben kiűzte őket Erdélyből, és egyház-közigazgatási területük az esztergomi érsek fennhatósága alá került, csakúgy, mint a szebeni prépostság. A lovagok rövid ittléte nem nyomtalan. Kővárakkal alapozták meg a terület biztonságát. Nekik tulajdonítjuk Marienburgot (Földvárt), Feketealom és Hőltövénny várát. Ezen kívül a Kárpátokon túllépve próbáltak védelmi vonalat létesíteni, így felépítették Cetatea Neamțului és Câmpulung várát.

Tatárjárás – A 13. század közepén benépesült Erdélyt 1241-ben súlyosan érintette a tatár betörés. A mongol had átvonulása kegyetlen pusztítással járt. Beszterce környékén 6015 keresztényt gyilkoltak le. Kőhalom várában – egyes források szerint – 30 000 ember esett el, ismeretesebbek a Szeben környéki vérengzések is. Rogerius nagyváradai kanonok személyes tapasztalatait *Siralmas énekek* című beszámolójából ismerjük. „Végre odahagytuk az erdő magányát és a nyolcadik napon Gyulafehérvár városába érkeztünk, ahol semmit sem találtunk, csak a megöltek csontjait és koponyáit, a bazilikák és paloták szétrombolt és alácsúszott falait, amelyeket szerfölött sok keresztény vér kiontásával mocskoltak be... És a tizedik mérföldkőnél az erdő mellett volt egy falu, amelyet a nép nyelvén Frátának hívnak, és itt az erdőtől négy mérföldnyire volt egy csodálatos magas hegy, amelynek a csúcsán megerősítettek egy sziklát: embereknek és asszonyoknak nagy sokasága menekült ide, és most szívesen és könnyek között befogadtak bennünket, kérdeztek s végül fekete kenyeret adtak nekünk.”

Szász–magyar ellentétek – Az egyházmegye központi részét 1277-ben újabb megrázkódtatás éri. A szász és magyar érdekek sok esetben ütköztek. Így a vízaknai szászok által meg nem fizetett tized miatt fegyveres összetűzés robbant ki, amely Gyulafehérvár lerohanásában csúcspontot ért el. 1277. február 21-én a szászok rátörtek a székesegyházra, gyilkoltak, felgyújtották az emberekkel telt székesegyházat, az okleveleket megsemmisítették, a templom kincseit elhurcolták. Dúlásuk nagyobb kárt tett, mint a tatár pusztítás. Királyi kárpótlásként Gyulafehérvár megkapta a tordai sóbányát. A 14. század elején aztán az erdélyi püspökség joghatósági területén a szász papoknak sikerült vidéki dékánsságot alakítaniuk, s ezáltal kivonták magukat a főesperesek fennhatósága alól. Ilyen vidéki dékánsságok vagy káptalanok alakultak Szászváros, Szászsebes, Spring, Medgyes, Szászkezd, Kőhalom, Szászrégen, Királynémeti és Beszterce környékén. Később a medgyesi fődékán vezetésével a szászok vidéki dékánjai egyetlen szervezetbe tömörültek. Jogilag különálló három szász szervezet – a szebeni prépostság, a brassói dékánsság és a medgyesi fődékánsság – nemzetiségi alapon egyre szorosabb kapcsolatba került egymással. Ez a Gyulafehérvár és a magyar király ellen testet öltő egység tette lehetővé, hogy a szászok a 16. századi reformáció során egyöntetűen a lutheri evangélikus egyházhoz csatlakozzanak.

A román betelepítés – A tatár és szász pusztítások elsősorban a lakosságot tizedelték meg, és ez természetesen érzékenyen érintette az egyházi gazdaságok erejét. Monoszlói Péter püspök elérte a királynál, hogy az elnéptelenedett püspöki és káptalani birtokokra betelepített románokat kivonja a vajda és az ispánok fennhatósága alól s adómentességet élvezhessenek.

Az Árpád-ház kihalásától a mohácsi fordulópontra terjedő korszak a különböző európai uralkodó dinasztiák – Anjou-k, Luxemburgok, Habsburgok, Hunyadiak, Jagellók – királyainak

korszaka. A második magyar Anjou- király, Nagy Lajos a 14. században már tervszerűen telepítette le a királyság határőreiként a románokat a Kárpátok karéján, katonailag is megszervezve őket – saját vajdáik és kenézeik vezetésével. Többnyire azonban nomád pásztorok jöttek, akik nemcsak a Kárpátok és az erdélyi hegyvidék magaslati területeit lakták be, hanem magánföldesurak is kezdték őket birtokaikon letelepíteni. Míg vezetőik, a kenézek katonáskodtak és – katolikussá válván – asszimilálódtak a magyar nemesi rétegbe, addig a pásztorok és földművelő jobbágyság megmaradt görög keleti vallásában. Ezért tizedet sem kellett fizetniük, csak abban az esetben, ha elhagyott falutelkeket népesítettek be. A papságuk a havaselvi, ungro- vlahiai metropolita alá tartozott.

Ciszterci szerzetesek – A 13. század elejétől jelentek meg Erdélyben a francia kultúrát terjesztő ciszterci szerzetesek. Királyi adományként kapták a Fogaras-földi Kercet, és nem tartoztak sem a püspök, sem a szebeni prépost joghatósága alá. A tatárjárás során az apátság egészen elpusztult, majd királyi kegyből újjáéledt, s így csak a 15. században pecsételődött meg a sorsa, amikor a szászoknak sikerült kieszközölniük Mátyás királynál, hogy az apátságot a szebeni prépostság 1474-ben bekebelezze. Templomuk és kolostoruk az országrész legjelentősebb korai gótikus építményei a 13. században. Építészeti hatását tekintve felbecsülhetetlen, Erdély-szerzte a gótika szétsugárzásához járult hozzá.

Johanniták – Ugyancsak a 13. században telepedtek le Erdélyben a johanniták, az ispotályos – vagy „keresztes” – lovagok. Gyulafehérváron, Tordán, Székelykeresztúron volt kolostoruk. Eredeti hivatásuknak, a betegápolásnak éltek, és – a hagyomány szerint – ők őrizték a Hargita-tetőt a tatárjárásig. 1250-ben IV. Béla király a Szörénységet is átengedte nekik.

Domonkosok – Erdély kolostorokkal való benépesítésének igazi kora csak a koldulórendek megjelenésével érkezett el. A dominikánusok (domonkosok) rendje a tatárjárás előtt bukkan fel Erdélyben. Különösen a németajkú lakosság körében örvendtek nagy népszerűségnek. A rend mindenkori hivatása a hithirdetés, a prédikálás. Mintegy tíz kolostoruk volt, s a magyarországi tartományban külön szervezeti egységet képeztek a brassói perjel vezetésével. Az erdélyi oktatásban később jelentős szerepet játszott kolozsvári és szebeni főiskolájuk. Ez utóbbival kapcsolatban felmerült, hogy szász vagy magyar érdekeltségű intézmény volt-e. Tény, hogy a domonkosok Szebenben inkább a szász környezet kulturális igénye szerint alapították főiskolájukat, de tény az is, hogy azt a magyar nagykáptalan hagyta jóvá.

Ferencesek – 1241 után tűntek fel Erdélyben a ferencesek (franciskánusok), előbb a minoriták, majd az obszervánsok. A minoriták: a rend kevésbé szigorú ága. Szászvároson, Besztercén és Marosvásárhelyen volt rendházuk. A szigorúbb irányzat, az ún. cseri barátoké a 14. század második felében honosodott meg, de igazi virágzásra csak a 15. század közepén jutott. Különösen Hunyadi János és Mátyás király karolta fel ügyüket. A mohácsi vész idején nem kevesebb, mint 15 erdélyi kolostor – közöttük a csíksomlyói – alkotta erdélyi őrségüket (kustódiájukat). A csíksomlyói meggyökerezést hamar követte a keletebbre való kirajzás. Bákóban (Bacău) létesített kolostoruk helyzetét megpecsételte az 1574-es tűzvész és az erdélyi utánpótlás elsorvadása.

Pálosok – A tatár pusztítást követő lelki megújulás igényéből keletkezett, magyar alapítású pálos rend igen kedvelt volt Erdélyben is. Kolostoraik a 14. században épültek többek között Marosszentkirályon, Gyulafehérváron, Szentmihálykövén, sőt Pázmány Péter szerint a Nyárád-mentén is volt rendházuk.

A török veszély első jelei – Az Anjou uralkodókat államvezetési elképzeléseiben a határőrzésen és hódításon kívül vallási célok is vezették: a különböző eretnokségek – például a bogumilok –, illetve a görög keletiek megnyerése a latin egyháznak. Ekkortájt azonban már érezhető közelségből fenyegettek a következő századok nagy hódítói: a törökök. A dél és kelet felől mutatkozó veszély olyan körülménynek tekinthető, amely az erdélyi nemességnek javára szolgált a király és az egyház oldaláról élvezhető jogokban. A nemesség ebben a korban igen egységes volt, „univerzitásként” bocsátkozott tárgyalásokba a püspökkel.

Az adózás és a hozzá fűződő visszaélések – Az Anjou-k 80 éve alatt nemcsak a társadalmi szerkezet szilárdult meg, hanem az egyházi élet is. I. Károly (Róbert), miután helyzetét megszilárdította, az egyház kegyuraként lépett fel. Gazdaságpolitikája szembetalálkozott az avignoni pápák és más egyházi vezetők kinevezési és adópolitikájával. A király óhajait a papság is erősítette. Gentiles pápai legátus adóztatásai ellen Szécsi András püspök tiltakozott, „gonoszul és istentelenül kivetett adónak” minősítve a Gentiles követelte juttatásokat.

Károly Róbert olyan kikötéssel ment bele XXII. János pápa tizedgyűjtésébe 1332 és 1336 között, hogy az összeg harmadrésze az ország védelmét szolgálja. Az egyházmegyét akkor fájóan érintő összeírások ma becses adattárákká váltak, nemcsak azért, mert a 14. század egyházi javadalmainak mértékéről tájékoztatnak, hanem mert megtartották a régi egyházközségeink, papok nevét, az egyházmegye kerületi-szervezeti leírását.

Az 1437-es parasztfelkelés okai – A tizedfizetés körüli joghézag, illetve a király–nemesség–jobbágyság háromszögön belül a nemesség által okozott adófizetési késedelmek felhalmozódása vezetett az 1437-es parasztfelkeléshez, amelynek egyik kulcsszereplője az erdélyi püspök, Lépes György volt. Lépes püspök szándékát és szerepét tárgyilagosan csak úgy ítéldhetjük meg, ha tudomásul vesszük, hogy ő egyben az erdélyi várak főkapitánya is volt. Ebben a minőségében neki kellett gondoskodnia a várak fenntartásáról és a katonák fizetéséről a meg-megújuló török támadásokkal szemben. 1442-ben, a szentimrei csatában – Hunyadi Jánossal együtt harcolva – életét adta országáért.

Luxemburgi Zsigmond és a városiasodás – Erdély egyháztörténetében csakúgy, mint az európai politikai életben meghatározó szerep jutott Zsigmond királynak. Államvezetési eszménye a központosított monarchia volt; támogatta az urbanizációt, biztosította a kereskedővárosok kiváltságait – így lehetővé tette, hogy Kolozsvár, Brassó, Nagyszében várfallal védekezzenek az esetleges támadások ellen. A gazdasági fellendülés a templomépítészetben is megmutatkozik: Kolozsvár Szent Mihály temploma, a kelet-európai csarnoktemplom mintaképe például legfényesebb bizonyítéka a város polgári ambícióinak. Szinte száz évet igénylő építése nagy uralkodóin (Károly Róbert, Lajos, Zsigmond) időszakát kapcsolja egybe. De ugyancsak ebben a korban kezdik építeni a brassói „Fekete templomot”, a segesvári „Hegyi templomot” és a besztercei plébániatemplomot is.

Luxemburgi Zsigmondnak nagy szerepe volt a konstanzi egyetemes zsinat lezajlásában. Jan Hus (Hus János) számára kiállított menlevele azonban nem volt elégséges a zsinaton való elítélésének és kivégeztetésének megakadályozására. Hus megégetése Zsigmond tekintélyén komoly csorbát ejtett. Az ország északi része gyakran szenvedte a husziták betöréseit, de a lázító tanítás az erdélyi egyházmegyébe is behatolt, hozzájárulva a bábolnai felkelés kitöréséhez.

A rendi szervezet megerősödése Hunyadi Mátyás korában – A parasztfelkelés és a török veszély olyan külső és közvetlen okok voltak, amelyek Erdélyben a rendiség fejlődését mozdították elő. 1437. szeptember 16-án a magyar nemesek, a szászok és a székelyek unióra léptek. Ennek a rendiségnek Mátyás király is teret engedett, sőt igyekezett államát ilyen irányba

alakítani. Bár állami egységre törekedett, meghagyta a székelyek autonómiáját, sőt ő maga hozta létre 1486-ban a szász nemzeti egységet, európai viszonylatban az első nemzeti kisebbségi autonóm szervezetet.

1514, Dózsa György felkelése – A Mátyást követő királyok kora a társadalom polarizálódásának időszaka. A gazdag arisztokrácia háttérbe szorította a köznemességet és a mezővárosokat is, de leginkább a parasztság lett mohóságuk áldozata. Ennek az áldatlan állapotnak a legszélsőségesebb tünete az 1514-es, Dózsa György vezette parasztfelkelés, legbeszédesebb írásos dokumentuma pedig Werbőczy István *Tripartituma*, amely „politikai nemzetre” és a jogokat teljesen nélkülöző népre osztotta szét Magyarország korabeli társadalmát. Mindez II. Szulejmán Magyarország elleni hadjáratának előkészületeivel esik egybe.

Mohács – A pápák diplomáciája és pénze kevésnek bizonyult, s nem pótolhatta mindazt, amit a korrupt és tehetetlen magyar vezetők és az európai hegemoniáért viaskodó nyugati hatalmak elmulasztottak. II. Lajos, a fiatal király, anélkül, hogy beárta volna Zápolya János vajda csapatait, 1526. augusztus 29-én Mohácsnál szembeszállt a szultán mintegy ötszörös túlerejével.

Püspökök a király szolgálatában, lelki élet – A 14. és 15. században az erdélyi püspökök sorát különféle politikai érdekek és különböző választási-kinevezési befolyások alakulása rajzolja ki. A nagy tekintélyű Monoszlói Péter püspök 1307-ben bekövetkezett halála után az erdélyi vajda, Kán László erőszakosan beavatkozott a káptalani püspökválasztásba. Csak 1309-ben nyílt lehetőség arra, hogy a vajda önkényeskedéseiről a káptalan egyik tagja jelentést tegyen a budai pápai legátusnak. A kanonokok közmegegyezésével megválasztott püspök, Benedek az első szerzetes-püspök Erdélyben. Az őt követő főpásztorok – részben a pápaság avignoni fogsága idején – nemcsak az egyházmegye tekintélyi és gazdasági megszilárdításán fáradoztak, hanem a lelkiélet előmozdításán is. Jórésztük nem élt a gyulafehérvári székvárosban, hanem királyi szolgálatban politikai szerepet játszott. Az 1368-ban meghalt Szécsi Domokos püspök zárta le a káptalan által választott főpásztorok hosszú sorát, utódait a király, ritkábban maga a pápa nevezte ki.

Művelődés, egyetemek, klerikusok – Az Anjou-kor egyház- és kultúrtörténetét egyaránt meghatározza az európai egyetemek folyamatos kiépülése és erdélyi tanulók rendszeres külföldi képzése. Voltak, akik a papságra készülve iratkoztak be az egyetemekre, és voltak, akik – immár klerikusként – idősebb korban fejlesztették tovább tudásukat. Erdélyben éppen a külföldi egyetemekről hazatért főpapság és papság emelte magas szintre a káptalani képzést. Hagyatékaikban a kanonokok gondoskodtak arról, hogy képzett utódok lépjenek helyükbe.

Az erdélyi diákok főként a krakkói és a bécsi egyetemen tanultak. Százhusz év leforgása alatt (1400-1520) mintegy 2500 erdélyi akadémiaőről van tudomásunk. Egyszerű számítással arra a következtetésre juthatunk, hogy ebben az időszakban az erdélyi klerikusoknak körülbelül egyharmada járt külföldi egyetemre.

A hivatalos egyházi élet és a liturgia nyelve természetesen Erdélyben is a latin volt, de a szertartások egyikét-másikat magyarul is végezheték, és persze a népének is magyar nyelvűek voltak. Sőt szokásba jött a keresztelek és esketések népnyelvű szertartása is. A keresztény irodalom egyik legszebb magyar nyelvű emléke 1526-ból az az imádságos könyv, amelyet Nyújtódi András ferences szerzetes latin nyelvből fordított és írt le Judit apácatestvére számára.

Hitélet, egyházművészet – Élénk volt az Oltáriszentség iránti tisztelet, főleg a nagyvárosokban. Külön liturgikus cselekményeket, körmeneteket szerveztek az Eukarisztia tiszteletére. „Azért keresünk menedéket az Oltáriszentségnél – írják a szebeniek a pápának –, hogy az ő jósága megvédjen bennünket a töröktől és Krisztus keresztléneke ellenségeitől.” Az úrnapi nagy körmeneteket a városokban a céhek szervezik és teszik ünnepélyesebbé. Ekkor indul igazán virágzásnak Erdélyben a Mária-kultusz is, amelynek legszebb, legértékesebb korabeli emléke a 14. század elejére datálható „Tordatúri Madonna”. A jellemzően vallásos székely néplélek – különösen a 15-16. századforduló táján – kitermelte a jól ismert festészeti és szobrászati műremekeket, így a csíksomlyói, menasági és csíkszenttamási későgótikus madonnákat vagy a csíkrákosi, csatószegei szárnyasoltárokat. Művészettörténetileg is igazolható a nép átfogó vallásossága. Templomaink nagyon sok Árpád-kori és vegyes-uralkodóház-kori építészeti emléket őriznek, szentségtartókat, szentélyboltozatokat, ajtókereteket, keresztlőkutakat. Az erdélyi ötvösművészet remeke az a csúcsíves kehely, amelyet 1440 körül Sucky Benedek ajándékozott a gyulafehérvári székesegyháznak.

A Hunyadiak templomépítési, mecénási tevékenységükkel tűntek ki. Hunyadi Jánosnak mint Erdély vajdájának, majd Magyarország kormányzójának módjában állt a kincstár erejével az építkezéseket támogatni. A gyulafehérvári székesegyház, a kolozsvári domonkos kolostor, a csíksomlyói ferences templom, a vajdahunyadi vár, a marosszentimrei, orbói, dévai templomok élvezték bőkezűségét.

Az első igazi reneszánsz mecénás Hunyadi Mátyás volt. „Képzeletét talán az erdélyi templomok Szent László-freskói tüzelték” – állapítja meg a kései történetíró. Építkezett Vajdahunyadon, amelyet „atyai örökletes várának” nevezett, arannyal hímzett zászlót küldött Marosvásárhelynek, nagy szeretettel és gonddal intézkedett szülővárosának, Kolozsvárnak építéseiről.

A késő-középkori vallásosság jegyei Erdélyben is felfedezhetők. Maguk a püspökök igyekeztek búcsúengedélyeket szerezni a székesegyház látogatására vagy más templomok építése alkalmából. Az egyházi alapítványok száma is sajátos színezetű vallásosságról tanúskodik.

Mohácstól a katolikus restaurációig

Az önálló Erdély – A régi magyar királyság Mohács utáni szétesése és az azt követő hatalmi-gazdasági zűrzavar, a nemzetközi érdekek ütközése nyomán létrejött az önálló Erdély. Keletkezési éveként részint 1541-et, Buda elestének és a gyermek János Zsigmond és anyja, Izabella Erdélybe-jövetelének évét, részint 1556-ot, János Zsigmond visszahívásának esztendejét tartják számon. A korszakot jellemző általános rendezetlenség természetesen mind a vallási életre, mind az egyházszerkezet fejlődésére érvényes.

Feszültségek az egyházban – Már a 15. századi Erdélyben erősödött a feszültség a papság és a hívek között. Ennek legtöbbször anyagi okai voltak – így például a dézsma kérdése –, de nem hiányoztak a hívek oldaláról az olyanszerű panaszok sem, amelyek a plébánosok mulasztásait rótták fel. Az 1499-ben Gyergyóban kelt levéltöredék szerint „...egész megye régtől fogva való törvénye: A plébánus minden naponként szolgáljon... Óránként vigyázva hon legyen,... gyónatlan, kenetlen senki miatta meg ne haljon.”

A hitújítás táptalaja – A tizedfizetés körüli viszályok – származzanak azok akár a papok túlkapásából, akár a világiak kapzsiságából – aláásták az egyház tekintélyét, elhintették az erdélyi katolikuság körében a széthúzás magvait. Martin Luther eszméinek gyökérveréséhez a korabeli erdélyi köztudat kedvező alapot jelentett. Eszméi rohamosan terjedtek először a szászok körében, majd a magyarságéban, de a bomlási folyamat nem állt meg; csakhamar Jean Calvin (Kálvin János) tanai is hódítani kezdtek, majd Dávid Ferenc az unitarianizmust juttatta diadalra. Másfelől a bontakozó polgárosodás és városiasodás természetes módon hívta életre a pluralizációt mint szükségszerű követelményt, amely azonban az általános feudális viszonyok között gyakran szült türelmetlenséget, gyűlöletet, bosszút.

Erdélyben a reformáció gyors térhódítását nem elsősorban a papság felkészületlensége magyarázza. A 16. század katolikus papsága képzetesebb és buzgóbb volt, mint az előző évszázadoké.

Az egyházi életbe a világi hívek is felelősségteljesen bekapcsolódtak. 1503-ból ismert az a – Bacsikai (Bácskai, Bachkay) Miklós püspök által az egyházi ügyekre vonatkozóan jóváhagyott – szabályzat, amely az egyházközségekben a klerikusok és a laikusok feladatait körvonalazta. A reformáció terjedésének reális okát mélyebben kell keresnünk. Jó talajt jelentett a társadalomban jelentkező szekularizációs folyamat. Míg az Anjou-korban a közéletben érvényesülni akaró ember a papi rend felvételére kényszerült – az egyházi és társadalmi feladatok összenövése miatt –, a reneszánsz időszak szemléletváltozásával ez a gyakorlat jószerével felbomlott. A politikai pályán tevékenykedők már nem vállalják olyan könnyen a társadalom papi szerepekhez kötődő elvárásait. Lassan kezd szétválni az egyházi és társadalmi szerepkör, ami magával vonja az uralkodók részéről – a politikában hangjukat hallató világiak megjutalmazása érdekében – az egyházi vagyonok kisajátítását. Az 1556-ban „államosított” püspökségi, káptalani, kolostori, plébániai ingatlanokkal megajándékozott főúri réteg most anyagi érdekből is az új hitrendszer pártolója lett, alattvalóikra érvényesítve a *cuius regio eius religio* európai normáját.

A reformáció a szászok körében – Erdély politikai különállása is elősegítette a reformáció sikerét. Leghamarabb az autonómiát élvező szászoknál jelentkeztek és terjedtek el Luther tanai. A szászok állandó kapcsolatot tartottak fenn Németországgal, s így Wittenberggel is. Az ott tanuló fiatalok hozták Erdélybe a lutheri tanítást. A lutheranizmus Szebenből sugárzott szét Erdélybe, elsősorban a szászok lakta nagyvárosokba, Brassóba, Kolozsvárra, Besztercére.

Legnagyobb hatású reformátoruk Johannes Honterus brassói iskolamester volt, aki írásaival megnyerte a szász népcsoport politikai szervezetét, az Universitas Saxorumot. Izabella, Szapolyai János özvegye 1543-ban megerősítette a szász lutheránus hitvallást. A hitújítás a szászok körében 1550-ben emelkedett jogerőre. Az 1557-es tordai országgyűlés vallásszabadságot biztosított a lutheránusoknak. Ugyanakkor kimondta, hogy mindenki azt a hitet tartja, amelyiket akarja, de az új hit követői a régi vallást ne csúfolják és követőit ne háborgassák.

A hitújítás kiterjedése a magyarok körében – A pálos szerzetesből lett kormányzó, Utyeszenovics (Utyeszenics) Martinuzzi (Fráter) György, János Zsigmond gyámja nem mérlegelte kellő körültekintéssel a reformáció tüneteit. Honterus fellépése és a szászok központosított lutheranizációja azonban félreérthetlenné tette, hogy Erdélyben immár új egyházhatalmi tényezővel kell számolni.

A reformáció tanai szász prédikátorok közvetítésével jutottak el a magyarokhoz. A kétnyelvű Kolozsvár volt e folyamat központja. 1544-ben a Wittembergből papválasztásra hazasiető Kaspar Helth – vagy ismertebb nevén Heltai Gáspár – lett a város plébánosa, aki egyébként Luther nagy tisztelője is volt. 1550-ben a maga alapította nyomdában hozzákezdett a Biblia kiadásához. Több fiatal társa között találhatjuk Franz Hertelt is, akit a későbbiekben Dávid Ferenc néven ismert a történelem.

A megindult reformációs hullámnak Fráter György próbált gátat szabni. 1545-től Fráter György haláláig az országgyűlések tiltották a vallásújítást, vagy legalábbis a reformált vallások terjedését szerették volna korlátok között tartani. A tilalmaknak azonban nem volt tényleges fogamatjuk.

Különös szerepet kapott a reformáció történetében egy főúri asszony, Drágffy Gáspárné, Somlyai Báthori Anna, aki erdődi birtokközpontjába összehívta az első protestánsnak nevezhető papi gyűlést a reformáció által jelentősen befolyásolt városokból.

Magyar lutheránus egyház – Reformátusok – 1554-ben a magyar lutheránusok külön egyházzá alakultak. Dávid Ferenc püspök mellett Petrovics Péter, Szapolyai rokona játszott meghatározó szerepet az evangélikus protestantizmus erdélyi térhódításában.

Már Dávid Ferenc püspökké választásakor megjelentek a „sacramentariusok”, vagyis a svájci hitújítás hívei: a reformátusok, akik Ulrich Zwingli és Jean Calvin – Kálvin János – tanítását terjesztették Erdélyben is. Előbb a városokban (például Tordán, Désen, Enyeden), majd a falvakban is gyökeret vert a szakramentárius tanítás. 1559-ben – amikor a marosvásárhelyi zsinaton a magyar lelkészek elfogadták a református hitvallást – érkezett az országba Giorgio Blandrata, a teológiával is foglalkozó olasz orvos, aki a következő évek-évtizedek hitújítási hullámában később a mérsékelt szárny vezéregyéniségévé vált. Az ő biztatására csatlakozott a református táborhoz 1564-ben a fejedelem is. Ekkorra már Dávid Ferencet is a helvét irányzatban találjuk, csakúgy, mint Heltait és az egész Kolozsvárt. A reformátusok az enyedi zsinaton 1564-ben elhatárolták magukat a lutheránusoktól, s ugyanebben az évben a tordai országgyűlésen vallásszabadságot kaptak.

Bár a székelyek 1562-es lázadását Holdvilág mellett megfékeztek János Zsigmond vezérei, a zendülés ugyancsak kedvezett a reformáció előretörésének. János Zsigmond a szabad székely köznép egy részét jobbágyok gyanánt főembereinek rendelte alá, akik viszont részben a hitújítás pártjára álltak és jobbágyaikat is magukkal vonták az új religiába. Így bomlott meg a székelyek hitvallásbeli egysége.

A protestáns egyházak térhódítása – 1565-ben a reformátusok fejedelmi támogatással kisajátították a gyulafehérvári székesegyházat és a városból kiűzték a katolikus papokat. Hasonló sorsra jutott Várad is. Szent László király csontjait szétszórták. Az 1566-os tordai

országgyűlésen kimondták: „...egyenlő akarattal végeztetett, hogy afféle egyházi rendben levő személyek, kik a Pápai tudományhoz és emberi szerzésekhez ragaszkodnak és abból megtérni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindenünnen kiigazítsanak.”

Unitáriusok – Dávid Ferenc 1568-ban unitáriussá – Szentháromság-tagadóvá – lett, és kiváló szónoklataival városát, Kolozsvárt, sőt a fejedelmet is megnyerte az unitárius irányzatnak. Dávid radikális szárnyával szemben Blandrata és hívei alkották a mérsékelt unitarizmus táborát. A két szárny vezetői között Jézus istenségének kérdése kapcsán elmérgesedett a viszony. Dávid Ferencet az innovációs tilalom megszegése miatt eltiltották a prédikálástól, majd Déván fogva tartották. Itt halt meg 1579-ben.

Szombatosok – Különleges színfolt a korabeli Erdély vallási palettáján a szombatosoké. A Padovában tanult Eössi András indította el a mozgalmat, amelynek középpontjában az az elgondolás állt, hogy Jézusnak – bár isteni személy – nem sikerült megvalósítania a megváltást, hiszen a zsidóság szembefordult vele és halálra adta. Ezért továbbra is az ószövetségi törvények vannak érvényben. A szombatos mozgalom jelentős alakja a héber-magyar zsoltafordításairól híres Péchi Simon, az erdélyi fejedelemség kancellárja, illetve Borsos Tamás, a vásárhelyi fejedelmi diplomata. A szombatos mozgalmat majd csak Rákóczi György szorítja vissza az 1630-as években.

A román nyelvű írásbeliség és a protestánsok – A reformációs törekvések kétségtelenül hozzájárultak a román nyelvű irodalom gazdagodásához. Bár a románság érzelmileg idegenkedett a kálvinizmus racionalitásától, a további évszázadokon át haszonélvezője volt annak a próbálkozásnak, amely a protestánsok oldaláról térítő szándékkal irányult felé. Nem kis részben a lutheránus szászok és a magyar kálvinisták érdeme, hogy megindulhatott a román nyelvnek a hivatalos szláv liturgikus nyelv ellenében való érvényesülési harca. Később János Zsigmond egy kálvinista szuperintendensnek rendelte alá a román papságot és rendelkezett affelől, hogy a liturgia nyelve a román legyen. Geszti Ferenc dévai várkapitány bőkezűségéből jelent meg 1582-ben Szászvároson a *Palia de la Orăștie*, a Mózes első és második könyvét tartalmazó román fordítás, amely karánsebesi és lugosi prédikátorok munkáját dicséri.

Katolikus püspökök – A mohácsi csatavesztés után egy évre az erdélyi püspököt, a Ferdinánd-párti Gosztonyi Jánost Szapolyai János hívei (Bodó Ferenc és Dóczi János) halálra kínozták. Helyébe mind a két uralkodó püspököt nevezett ki (Gerendi Miklóst és Statileo Jánost), akik inkább a politikában vállaltak szerepet – uraik mellett. Az egyházmegyét valójában Felvinczi János felszentelt püspök vezette; majd 1542-től Medgyesi Székely Ferenc kormányozta az erdélyi püspökséget. A „hivatalos” püspök, Statileo halálakor a marosvásárhelyi országgyűlés a püspökség javait Izabellának, János Zsigmond anyjának ítélte. A katolikus szerették volna, ha Medgyesi lesz a püspökük – ezt pártolta volna Fráter György is –, de Castaldo, aki egyébként Fráter Györgyöt is meggyilkoltatta az alvinci kastélyban, megakadályozta a püspöki kinevezést. Ezért Ferdinánd a neki átjátszott országba 1553-ban Bornemissza (Abstemi) Pál veszprémi püspököt nevezte ki. Művészi érzékkel megáldott főpap volt. 1556-ban, János Zsigmond visszatértekor távoznia kellett végső menedékhelyéről is, Gyalu várából, ahonnan – a korabeli tudósítás szerint – „szépszerével kitessekelték”.

A katolikus egyháznak 1556 és 1716 között gyakorlatilag nem volt püspöke, s ez jelentősen befolyásolta az egyházmegye életének alakulását.

A szekularizáció – 1556 márciusában és áprilisában a szászsebesi és kolozsvári országgyűlések államosították, szekularizálták a katolikus egyházi vagyont és kimondták a püspök kitiltását az országból. A szerzeteseket is kiutasították. Üresen maradt kolostoraikban: a

domonkosok kolozsvári, a ferencesek marosvásárhelyi és váradai házában Izabella tanintézeteket alapított, a rendek 1557-es tordai országgyűlésen megfogalmazott kívánalmainak megfelelően. (Izabella a gyulafehérvári káptalani iskola működtetésének anyagi fedezetét magára vállalta.)

A tordai „vallásszabadság” – Az 1568. január 6-án Tordán kimondott ún. „vallásszabadság-nyilatkozat” valójában a prédikálás szabadságát biztosította: „Minden helyeken a Praedicatorok az Evangeliumot praedikálják, hirdessék, ki ki az ő értelme szerint, és a közösség ha venni akarja, jó, ha nem, pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse...”

„Bevett” vallások – A négy bevett vallás törvénybe iktatására 1571. január 6-án Marosvásárhelyen került sor. Az előző évben, a medgyesi országgyűlésen még szigorú törvényt hoztak az unitáriusok ellen. Marosvásárhelyen maga a fejedelem, János Zsigmond kívánta a rendektől, hogy ez a felekezet is kapjon szabad vallásgyakorlati jogot. Törvénybe iktatták tehát az unitárius vallást, kimondva, hogy „az egy Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék s a confessióért senki meg ne bántassék.”

Báthori István – János Zsigmond halála után két párt akarta fejedelem-jelöltje útján érdekeit érvényesíteni. A Magyarországgal való egyesülés és a török Porta védnöksége alatti önállóság volt az alternatíva. A török-párt győzött, s az erdélyiek a katolikus Báthori Istvánt választották fejedelemmé. Báthori elsőként tett kísérletet Közép-Európa török megszállás alóli felszabadításának módszeres kivitelezésére, s ennek érdekében egy keresztény liga létrehozását is tervezte. Ebben segítségére volt öccse, András, aki XIII. Gergely pápát felkeresve bíborosként tért haza, majd 1586-ban már komoly összeget hozott Rómából a tervezett hadjárat szervezésére.

Báthori István a 16. század toleráns fejedelem-típusát testesíti meg. Határozott diplomáciai finomsággal készítette elő a jezsuita missziót Erdélyben; tekintettel volt a túlnyomórészt protestáns erdélyi rendek felekezeti érzékenységére is. Az 1579-es tordai országgyűlés vissza is vonta a katolikus vallást tudatosan sorvasztani akaró, hierarchiáját és a szerzetesrendeket felszámoló rendeletét.

Pap-válság, a katolicizmus visszaszorulása – Az 1570-es években az erdélyi katolikus papok száma alig érte el a 30-at. Csíkban, Gyergyóban és Kászonszékben 1583-ban összesen 15 pap működött. Háromszékben kilenc pap volt. Báthori Endre bíboros 1591-ben Rómába küldött jelentése szerint a katolikusok száma 30-40 ezerre csökkent. A Székelyföldön nagyszámú kereszteleetlen tizenéves volt. A katolikus nemesek és arisztokraták egy része kénytelen volt protestáns pap-szónokot tartani birtokán (ezek beszédeit rendszeresen ellenőrizték). A papi életforma eszménye is leértékelődött. A kevés pap nagyjából nő volt. Főként Kolozsvár környékén és a székelyföldi falvakban elhanyagolt és laza lett a hitélet.

Jezsuita oktatás Erdélyben – Báthori István az oktatásügy megerősítésében látta a katolikus restauráció kulcsát. A protestánsoknak voltak ugyan középfokú iskoláik, országos léptékben hiányzott viszont a főiskola. Báthori erdélyi fejedelemként Rómától és az osztrák jezsuita tartományfőnöktől kért misszionárius-tanárokat. De csak 1579-ben érkezett tíz jezsuita Lengyelországból, akik – legalábbis a rendek elképzelése szerint – pusztán oktatói tisztelet tölthettek volna be: „Annak utánna, kegyelmes urunk, megértettük az lengyel király ő felsége levelét is, az mellett az nagyságot akarátját is, mi okból indultatván, hogy az mi végre hozatta őket, viseljék csak abban magukat, az az tanításokon kívül ne menjenek, tartsák az ő tiszteken tanulásban magukat, hogy az különböző tanítók között háborúság ne következék.”

Megjelölték letelepedési helyüket is: Kolozsvár külvárosát, Kolozsmonostort és Gyulafehérvárt.

A kolozsvári jezsuita iskola 1585-ben főiskolává, akadémiává alakult. Két diákothton, konviktus is megkezdte működését. XIII. Gergely pápa támogatásával „pápai és királyi szeminárium” indult szegény gyermekek számára. A másikat nemes ifjak részére tartották fenn. Az 1583-ban alapított szeminárium nem volt ugyan papnevelő intézet, de tanítványai közül nem egy, később jelentőssé vált klerikus került ki, legismertebbjük a jezsuita Pázmány Péter.

Az 1586-os pestisjárvány megtizedelte az erdélyi lakosságot. A 45 jezsuitából is 26-ot ragadott el a „fekete halál”.

A jezsuiták kitiltása – Ugyanebben az évben halt meg Báthori István is. Végrendeletében meghagyja unokaöccsének, Zsigmondnak: „Mindenek felett a kolozsvári és fejevári kollégiumokat hagyom és bízom rád, amely kollégiumokat a te atyád és én saját tehetségünkben alapítottunk, senkinek jogát nem sértve. Úgy oltalmazd és védj ezeket, hogy szívednek drága azon hazánk üdve, melynek fejedelme vagy.” Zsigmond azonban – nyilván fiatal kora miatt is – könnyen befolyásolhatónak bizonyult. 1588-ban, a szászmedgyesi országgyűlésen csak azzal a feltétellel nagykorúsították a tizenhét éves uralkodót, hogy Erdélyből kitiltja a jezsuitákat. A jézustársasági szerzetesek 1595 és 1606 között visszajöttek ugyan Erdélybe, de inkább a nép körében, a hitélet előmozdításában szorgoskodtak. Durva, „articulus nélküli” kitiltásukra 1606-ban, Bocskay István fejedelem uralkodása idején került sor.

Kísérlet a katolikus püspökség visszaállítására – A lefejezett helyi egyházszervezet – nem utolsó sorban a jezsuiták működése révén – megőrizte igényét a kiteljesedésre: Báthori István szerette volna ugyan visszaállítani a püspökséget, de a püspöki vagyon magánkézben volt. Testvére, Báthori András bíboros 1591-ben a pápához folyamodott, kérvén, hogy egy szegény ferencset nevezzen ki erdélyi püspökké, akinek eltartását a csíksomlyói kolostor biztosítaná. Róma azonban csupán esperesi kinevezésre adott jogot Báthori Andrásnak, aki Gálffy Pált jelölte ki a feladatra. A papválasztási és az esperesválasztási joggyakorlat ezzel megszűnt a Báthoriak uralkodás idején, de várható volt az ellenállás is. Az esperesnek ezért joga volt szükség esetén támogatást kérni a fejedelemtől, alkalmanként pedig magától a bíborostól.

Báthori Zsigmond 1598-ban kiadott alapítólevéllel helyreállította a püspökséget és Naprágy Demetert jelölte ki püspöknek. Jövedelmi forrásul Gyalut adományozta. 1600-ban a pápai megerősítést is megkapta, viszont egy év múlva, 1601-ben Naprágyt – túlságos politikai elkötelezettsége miatt az Erdély-Magyarország egyesülés ügyében – a protestáns rendek száműzték.

A hitélet erősödése – A Báthori István-féle restaurációs törekvések nyomán némileg megerősödött az erdélyi katolikus hitélet. 1583-ban a fejedelem kivette a katolikusokat a protestánsok egyházi joghatósága alól és függetlenséget biztosított nekik. Házassági ügyekben azonban gyakran adódtak nehezen tisztázható helyzetek. Fokozta a bonyodalmakat, hogy a papok jórésze is házaseletet élt, s a papok feleségüket a nemesség köréből választották. Ez magyarázza egyúttal azt is, hogy a székely papság – bár az egyetemes előírást nem tartotta meg – a köznép előtt mégis tekintélynek örvendett, a nemességgel meg szoros kapcsolatot tartott fenn.

Vallási villongások – „A pápista papoknak püspökük ne légyen” – A 17. század elejétől Erdély vallási palettáján a református szín uralkodóvá vált – nagyrészt Bocskay István törekvéseinek következményeként. Őt Rákóczi Zsigmond követte Erdély uralkodói székében. Országglása idején a rendek kimondták ugyan a szabad vallásgyakorlatot, de megújították a

jezsuiták kiűzéséről alkotott törvénycikkelyt. A Rákóczit követő Báthori Gábor fejedelemsége alatt Tövisről, Gyulafehérvárról, Monostorról és Szilágysomlyóról kitiltották a katolikus papokat és a beszercei országgyűlésen 1610-ben kimondták: „A pápista papoknak püspökük ne légyen.” Báthori Gábor 1613-ban egyességre lépett a Habsburg császárral. Az egyezségi pontok között szerepelt a katolikus vallásszabadság biztosítása és a jezsuiták működésének engedélyezése is. A török párt azonban nem nyugodott bele az egyezésbe, s Báthorit nemsokára orvul meggyilkolták.

Bethlen Gábor – Bethlen Gábor gyakorlatias abszolútizmusa a református Erdély valóságos virágkorát alapozta meg. A katolikusok bizonyos tekintetben lélegzetvételhez jutottak: visszakapták a tövisi, a monostori, a fenesi, bácsi, jegenyei, szilágysomlyói templomot. Kolozsmonostoron és Gyulafehérváron a jezsuiták újból megnyithatták iskoláikat. Bethlen emellett gondot fordított arra is, hogy országának közkerkölcsseit megerősítse. Alvincre telepítette továbbá az anabaptistákat, a Zwingli korában kialakult, felnőtt-keresztelő protestáns csoporthoz tartozókat, akik kiváló mesteremberek voltak.

Vikáriusok – Bethlen Gábor fejedelemsége alatt létesült a vikáriusi intézmény. A katolikus püspökség megszűnte után a katolikus főurak szakadatlanul óhajtották ugyan, hogy az egyházszervezetnek vezető szerve legyen Erdélyben. Törekvésük azonban meddő maradt. Bethlen – hogy a magyar király püspöki kinevezéseinek elejét vegye – 1618-ban Fejérdi Márton személyében vikáriust jelölt ki az erdélyi katolikusok élére. Ugyanakkor II. Mátyás magyar király mégis püspököt küldött Erdélybe, Szentandrás (Csíki) Istvánt. Ezzel vette kezdetét a „választott püspökök” és vele párhuzamosan a vikáriusok sora. A vikáriusok – akik gyakorlatilag püspöki jogokat élveztek – egységes vezetésük révén valamennyire biztosítani tudták a rendet az egyházmegyében, összetartották a papságot és az egyházközségeket. Közülük a legjelentősebbek: Szalainai (De Salinis) István bosnyák ferences, aki huszonegy évig, 1632-től 1654-ig gyakorlatilag a katolikusok vezetője volt; később tolmácsa, Domokos Kázmér (1654-1677) töltött be főpásztori szerepet, akit nemcsak a fejedelem nevezett ki, de a Hitterjesztési Kongregáció is megerősített (ezért „titokban”, 1668-ban Rómában püspökké szentelheték). A fejedelmi korszak végén 30 évig Szebeléby Bertalan állt a katolikusok élén.

A Bethlen halála után trónra került Brandenburgi Katalin még férje életében katolizált. Ezért uralkodását Erdélyben nem kísérte felhőtlen rokonszenv a rendek részéről.

Licenciátusok – Az őt követő I. Rákóczi György fejedelem buzgó református volt, de pártolta a katolikusok vikáriusi intézményét. Emellett azonban komolyan számolni kellett a paphiánnyal. Ennek megoldására egy sajátosan erdélyi kezdeményezés született, a licenciátus intézménye. Egyes elgazdátlanodott plébániák vezetését világ személyek vállalták magukra, akik vásár- és ünnepnapokon evangéliumot olvastak, böjtöt hirdettek, temettek, kereszteltek. Ők, a licenciátusok, a fejedelemtől papi kiváltságokat kaptak, liturgikus öltözetet viseltek (stóla nélkül). Szalainai a fehéregyházi kolostorban a Haller család védnöksége alatt – rövid ideig – licenciátusi képzőt működtetett. Az innen kikerült, egyházi szolgálatba lépő világiak a területi esperes előtt évente vizsgát tettek. A licenciátusok szervezett képzését 1648-ban I. Rákóczi György intézkedései rekesztették be, aki bezáratta a ferences rendházakat – Mikháza és Csíksomlyó kivételével –, s így a fehéregyházi képzőközpont is beszüntette működését. A licenciátus intézménye azonban fennmaradt, még a 18. században is folytatták áldásos működésüket.

Törvénybe iktatott jezsuita-ellenesség – II. Rákóczi György túlzott protestáns buzgóságában nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a kálvinizmust egyeduralgó vallássá tegye Erdélyben. Az ő nevéhez fűződik az 1653-ban kiadott *Approbatæ Constitutiones*

törvénykönyv megerősítése. Az Erdély jogi helyzetét meghatározó törvénykönyv a fejedelemség idején hozott törvényeket rendezte és új formában szentesítette. Ennek értelmében kifejezetten felszínre került a katolikusokat érzékenyen érintő kettős sérelem: a püspöki funkció és a jezsuiták ügye. A törvénybe iktatott jezsuita-ellenesség – „sem titkon, sem nyilván nem admittálandó szerzet” – megpecsételte a Bethlen Gábor óta ismét megindult „törvénytelen” erdélyi jezsuita oktatás sorsát, ugyanakkor a magukat pusztán világi papoknak álcázó jezsuitáknak (például Sámbar Mátyásnak, „Erdély Pázmányának”) távozniuk kellett. Az *Approbatae Constitutiones* megjelenése a katolikus ügynek valamelyest mégis előnyére vált. Világosabban lehetett látni a szövevényes és bonyolult jogi kérdésekben. Láthatták a katolikusok, hogy vallási tekintetben csak elméleti vallásszabadság létezik számukra. Valójában mellőzésnek, jogfosztásnak és megszorításoknak voltak kitéve, s ezért töretlenül tovább folytatták küzdelmüket jogaik érvényesítéséért.

A Római Katolikus Státus – Ugyanakkor szükségesnek mutatkozott, hogy a fejedelem és az országgyűlés előtt a katolikusoknak mégis képviselőjük legyen. Ez a feladat a Státusra hárult. A rendeknek nem lehetett katolikus pap tagja, ezért világi főurak, a Státus alapemberei vállalták a képviselőt. Ha a helyzet úgy kívánta, az országgyűlésnek előterjesztéseket tettek, a sérelmek esetén felemelték szavukat. Alapítványokat, iskolákat létesítettek, ingatlanokat szereztek vissza, vikáriust választottak és felügyelték az egyes egyházközségek működését. Kúriáikban papot is tartottak, s ezáltal egy-egy vidék katolikus híveinek lelkipozását is megoldották.

Apafi Mihály – 1658 drámai év Erdély történetében. A II. Rákóczi Györgyöt megfenyítő török-tatár had betört az országba. A fejedelem helyett a szultán Barcsai Ákost óhajtott a trónra, harmadik trónkövetelőként pedig a Habsburg-ház által támogatott Kemény János jelentkezett. Erdély polgárháborús hadszíntérré vált. A zűrzavaros helyzetnek csak Apafi Mihály uralkodása vetett véget: Erdélyt megőrizte a török és a Habsburg hatalmak között – viszonylag függetlennek. Később azonban osztrák irányba hajlott politikája, s ezzel a katolicizmus számára is kedvezőbb idők következtek. Apafi uralkodásának idején telepedtek Erdélybe az örmények.

Az örmények betelepítése – 1671-ben Köprülü Ahmed török csapatai feldúlták Moldvát. Ennek hatására a már 400 éve moldvai telepesként élő, fejlett iparral és kereskedelemmel rendelkező örmények 1672-ben bebocsátásukat kérték Erdélybe. Vezetőjük Minas Eudoxiensis Zilifdar-oghlu püspök volt. Nagy többségük az ország keleti részeiben, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Ebesfalván telepedett le, s a 17. század végén innen rajzottak át Beszterce környékére és kivált Szamosújvárra, ahol önkormányzaton alapuló központjukat kiépítették. Oxendios Verziresco Lucas, Minas utóda erősítette meg az örményeket a katolikus vallásban. Az erdélyi örmények eredeti rítusukat megtartva továbbra is – napjainkig – a katolikus egyházhoz tartoznak.

Papképzés – A fejedelemségi időszak vallási életének sarkalatos gondja volt a papnevelés. E tekintetben elévülhetetlen az érdeme Pázmány Péter bíboros-érseknek és az általa alapított bécsi papnevelő intézetnek. A Pázmáneum ugyanakkor tanári utánpótlást is biztosított a későbbi időszak számára – a jozefinizmus idején. Pázmány intézkedésére ugyanakkor 24 erdélyi papnövéndéket képeztek a Nagyszombatban működő teológiai főiskolán. E két központ mellett a papképzés tekintetében Olmütz is jelentős szerephez jutott. A választott püspökök – anélkül, hogy joghatóságukat Erdély területén gyakorolták volna – igyekeztek papokat képezni és beküldeni „egyházmegyéjük” részére. Lassan a papi utánpótlás s ezáltal a hívek lelkipásztori ellátása kezdett megoldódni. Sőt olyan katolikus papi állomány képződött, hogy az

átalakulások időszakának történetírója, Apor Péter szerint a megpróbáltatások között is „az nagy jó Isten, az ki megengedi ugyan, hogy az Szent Péter hajója habozzon, de soha meg nem engedi, hogy elmerüljön.”

Az oktatás háromszéki központjai – Háromszéken indult a korszak legjelentősebb iskolája, amelynek távlati célja a pap- és tanítóképzés volt. Nagy Mózes plébános nevéhez fűződik az esztelneki Seminarium Clericorum Regularum 1687-es megalapítása. Moldvából kért olasz minoriták oktattak és neveltek itt, de világi tanárok is hozzájárultak az iskola felfutásához. XI. Ince pápa nemcsak jóváhagyta az iskolaalapítást, de anyagi támogatásban is részesítette. A Státus ajánlatára a félreeső esztelneki iskolát aztán a Kézdivásárhely közvetlen közelében fekvő Kanta faluba helyezték át 1696-ban. A kantai iskola Erdély-szerte ismertté vált.

A jezsuiták újabb alapításai – A fejedelemségi időszak lezárulásával újra megnyílt a lehetőség a jezsuiták kolozsvári akadémiájának működtetésére. I. Lipót császár módot talált arra, hogy visszatelepíttesse a jézustársasági tanárokat. Az unitárius kézen levő óvári – egykor dominikánus – iskolát csakúgy visszakapták a jezsuiták, mint templomukat, amelyet addig a reformátusok használtak. A növendékek tanulási lehetőségét biztosította az iskola mellett működő szeminárium. Apor István kincstárnok alapítványaival fiúnevelő intézetet létesített. „Az Aporianum Seminariumba fölveendő figyelmeztetik – olvashattuk a statútumban –, hogy a nevelőintézet célja olyan egyéneket nevelni, akik Erdélyben és kapcsolt részeiben istenadta tehetségeik szerint lelki tanítók lesznek, minélfogva a jelöltnek lehetőleg meg kell ígérnie, hogy egyházas életet folytat, sőt ha előljárói jónak látják, föl kell vennie az egyházi rendet.” A jezsuiták újra rendezik soraikat Gyulafehérváron, Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen és Nagyszébenben. Tanintézeteik a felnövekvő ifjúságnak megfelelő képzést biztosítanak.

A jezsuiták mellé a ferencesek is kezdenek felzárkózni. Már a 17. század második felében – iskolaalapítással – Csíksomlyót nemcsak lelki, hanem Csík szellemi központjává is alakítják.

A túlélés és megmaradás kora – A fejedelemség kora – hitvédő és intézményépítő láza, minden intoleranciája, zűrzavarosság mellett – nem törte meg az erdélyi katolikusság erejét. Bár a katolikus több ízben kerültek hátrányosan megkülönböztetett helyzetbe, áldozatkészségüket, a vallási túlélés és megmaradás ösztönét e korszak fényesen igazolta. Kiszámú és gyakorta hiányosan képzett papjaikhoz ragaszkodtak, sőt bizonyos kezdetleges demokratikus vonások is felismerhetők a klerikus–laikus viszonyban.

A „lipóti oklevéltől” a 18. század végéig

A „Diploma Leopoldinum” és következményei – A hitújítás hullámhegyeit és a vallási színezettségű uralkodói törekvéseket átélő 16-17. századi Erdély viszonylagos függetlenséget élvezett a török és Habsburg erők között, jóllehet mégiscsak a török hatalmi oldalhoz állt közelebb. Ez a helyzet az 1683 és 1699 közötti időszakban, a törökellenes háború során gyökeresen megváltozott. Apafi Mihály halálát követően, 1690-ben a Habsburg császár, I. Lipót híres okiratával, a *Diploma Leopoldinum*mal szabályozta Erdély közjogi viszonyait. A diploma Bethlen Miklós kancellár tárgyalásai révén jöhetett létre. A *Diploma Leopoldinumot* 1691-ben a rendek is elfogadták, s ez másfél évszázadra az osztrák császári dinasztiához kötötte Erdélyt. Ettől kezdve a politikai életben a katolikum és a Habsburg-pártiság mindinkább egyet jelentett. Lipót diplomája nem ismerte el az erdélyi fejedelemség szuverenitását, hanem a királyi korona jogán birtokolt tartománnyá tette, s élére a gubernátort – főkormányzót –, illetve a Guberniumot, a főkormányshéket állította. Bár a diploma szerint a felekezetek egymáshoz való viszonyában nem történt változtatás, a Habsburg-érdekek erdélyi honosítása magával hozta a katolikusok fokozatos térnyerését. Ennek ellenhatásaként a protestáns rendek természetesen országgyűlési határozatokkal igyekeztek védeni jogaikat és birtokviszonyaikat. A diploma nyomán a katolikusok csekély előnyökhöz jutottak ugyan, de elégedetlenségükre adott okot, hogy régi iskoláik visszaadását Lipót okirata nem szavatolta – sőt templomépítési jogukat is feltételekhez kötötte. Hivatalosan új egyházi személyeket sem hozhattak be – ekként jezsuitákat sem, akikre pedig, mint az előző századok során kitűnt, az oktatás és a katolikus hitvédelem terén vezérszerep hárulhatott volna. A katolikus rendek elégedetlenségét Gyulafi László tolmácsolta Bécsben. Fellépése nem maradt hatástalan: 1691-ben az uralkodó a diploma harmadik pontjához a katolikusoknak nagyobb mozgásszabadságot biztosító záradékot fűzött. 1692-ben Fogarason kezdődtek meg a tárgyalások a *Diploma Leopoldinum*ban foglalt érvényesítéséről. A katolikusok követelései között nem kisebb szerepet kaptak, mint a saját püspökhöz való joguk, iskolaépítés, jogegyenlőség a protestánsokkal a világi és egyházi tisztségviselésben, vagy a szerzetesek szabad letelepedése. Minthogy a vitatott kérdésekben Fogarason nem született megegyezés, a döntést az uralkodó hozta meg 1693-ban a *Pót-Diplomával*, amely elodázta a jezsuita-kérdés megoldását, csakúgy, mint a katolikus püspökség visszaállítását. Lipót császár 1696-ban mégis püspököt nevezett ki Erdélybe: a csíkszentgyörgyi származású Illyés Andrást, aki egy évvel később be is jött az országba. A protestáns többségű Gubernium azonban kiutasította az országból, hogy „ne háborítsa a haza csendjét, törvényét és unióját.” Ma is áll a püspöki kinevezésének örömeiben általa épített csíkszentgyörgyi kápolna.

Románok csatlakozása a katolikus egyházhoz – Ezekben az években gyorsul fel az erdélyi románok egy részének csatlakozási folyamata a katolikus egyházhoz. Az uniós törekvéseknek döntő lendületet adott Lipót 1692-es pátense, amelyben megállapította a jogokat és mentelmeket az uniót elfogadó görög rítusú papok számára. A bizalom erősítésében vezérszerepet játszott a császári katonaság kíséretében még az 1680-as években megjelent táborigényes pap, a jezsuita Baranyi Pál László, akinek sikerült megnyernie Teofil gyulafehérvári román püspök bizalmát. Ennek köszönhető, hogy 1697-ben Teofil zsinatra hívta össze főespereseit Fehérvárra. „Egy szívvel úgy határoztuk el – olvasható az egyesülési nyilatkozatban –, hogy visszatérjünk a katolikus anyaszentegyház keblére és hogy újra egyesüljünk vele, elfogadván és hívén mindazokat, amiket ő elfogad, vall és hisz.” Teofil hirtelen halála után utóda, a református neveltetésben részesült Atanasie Anghel Popa 1698-ban – papjaival egyetemben – ismételten az uniót választotta. Apor István védnökségével rendezték

meg 1701-ben Atanasie uniós püspök beiktatását. Apor saját hintóján vitte a püspököt a Vitéz Mihály által alapított templomba.

Ekkor az unió teljesnek látszott. A valóságban megkezdődött a harc az unió ellen, részben a belső ellenzék, részben a szerb szerzetesek részéről. Egyre szaporodott az ortodoxiára visszatérők száma, főleg azért, mert politikai és társadalmi feltételeik csak ígéretek maradtak az egyesülés ellenére is. Az ortodoxok számát nagymértékben növelték a román fejedelemségek fanarióta uralma elől Erdélybe bevándorló hívek. A császár kénytelen volt helyreállítani az ortodox egyházi szervezetet.

A Rómával egyesült görög katolikusok püspöki székhelye rövid ideig maradt Gyulaféheváron. Miután III. Károly király visszaállította az ősrégi latin szertartású püspökséget, a görögök székhelye Fogarasra, majd 1738-ban Balázsfalvára került (Apafi uradalma lett a püspöki székhely).

Hogy a románok uniójának arányai érzékelhetők legyenek, idézzük az Inochentie Micu Klein által készített összeírást 1733-ból, a görög katolikus püspökség megalakítása után: Erdélyben 1432 faluban volt román pap, ebből 1065 faluban csak Rómával egyesült pap szolgált, 176 faluban volt olyan pap, aki nem egyesült, vegyes falu 191 volt, 645 faluban pedig egyáltalán nem szolgált román pap.

Erősödő bécsi önkény – A török háború győzelmes befejezése után az udvari politika önkénye egyre erősödött. A Lipót-féle diplomák egyre veszítettek súlyukból, s helyettük bécsi rendeletek szabályozták Erdély közjogi viszonyait. Bécsi rendelet nyomán került újra szóba a püspökség visszaállítása is: 1701-ben az uralkodó elrendelte, hogy a kinevezett erdélyi püspök, Illyés András számára gondoskodjanak megfelelő lakásról és ellátásról, majd a következő évben az alvinci püspöki birtok visszaadásáról rendelkezett. A püspök a további években mégsem telepedhetett le Erdélyben, nem utolsó sorban a kibontakozó Rákóczi-féle szabadságharc körülményei miatt.

A Rákóczi-féle szabadságharc – II. Rákóczi Ferenc reálpolitikusként belátta, hogy a Habsburg erőfölénnyel szemben csak úgy viselhet győztes harcot, ha a különböző magyar érdekköröket összekapcsolja. Politikájával mindent megtett a nemzeti egység megteremtéséért. A felekezeti érdekellentétek azonban túl gyökereseknek mutatkoztak Rákóczi törekvéseihez képest. Az 1705-ös szécsényi országgyűlésen – amelyen hat katolikus püspök is jelent volt – Rákóczi újra életbe léptette a protestánsoknak igen kedvező 1608-as és 1645-ös vallásszabadság-törvényt. Rákóczi befolyására az országgyűlés kimondta, hogy földesúri jogalapon senki nem kényszeríthető felekezetének megváltoztatására; továbbá döntöttek arról, hogy a települések templomai a többségi felekezet tulajdonába kerülnek, miközben a kisebbségi felekezet istentiszteleti helyeiről gondoskodni kell.

II. Rákóczi Ferenc – Rákóczit 1707-ben Marosvásárhelyen iktatták be erdélyi fejedelemnek. Még ebben az évben előterjesztette a rendeknek a püspökség helyreállítását célzó javaslatát. Arra számított ugyanis, hogy ismertén toleráns magyarországi valláspolitikája meggyőző előkép lesz az erdélyi viszonyok között is. Tévedett. A reformátusok és evangélikusok előkészítette ellenjavaslat miatt kénytelen volt visszakozni. Az országgyűlési törvények változatlanul csak a négy „recepta” vallást erősítették meg, megoldatlanul hagyva nemcsak az erdélyi latin, hanem a görög katolikus püspökség ügyét is.

A szatmári békét követő politikai fordulat – Az erdélyi katolikus püspökség visszaállítása a szabadságharcos Rákóczinak tehát éppúgy érdeke volt, mint a Habsburg uralkodóknak. Pusztán az alapelv különbözött. Rákóczi a vallásegyenlőség eszményét tartotta

szem előtt, míg Bécs a hatalmi politikája érdekében próbálta Erdély felekezeti arculatát a maga képére és hasonlóságára alakítani.

Mártonfi György püspöksége – 1711-ben a szatmári békekötéssel végleg kimerült a szabadságharc. Egy évvel később meghalt Illyés András, a bécsi udvar által támogatott, de Erdélyben működni soha nem tudó püspök. III. Károly Habsburg császár 1713-ban a csíkkarcfalvi báró Mártonfi Györgyöt nevezte ki erdélyi megyéspüspökké. Visszaszolgáltatta a székesegyházat és a püspöki javadalmak egy részét, restauráltatta a püspökséget és Alvincről Fehérvárra tette át a püspöki székhelyet. Ekkor került vissza a katolikusok használatába a kolozsvári Szent Mihály templom is. III. Károly rendeletére újraalakult a káptalan – egyelőre négy taggal, Alvincen. Mártonfi 1716 februárjában a Gubernium beleegyezésével foglalta el püspöki székét. A Habsburg-ház katolikus-párti rendelkezéseinek természetesen ára volt: a püspökre kezdettől fogva politikai szerepek is hárultak, s ezek nem egyszer háttérbe szorították a pasztorációs és egyházszerkezési szempontot. Mégis: Mártonfi és utódai legsürgetőbb tennivalójukként tekintették a lelkipásztori munka újrászervezését és a papképzést.

Mártonfi püspöksége rövid ideig tartott. Végredelele általános anyagi helyzetére is fényt derít: „Ami kevés jövedelmet püspöki állomásom után élveztem, mindaz még székesegyházam kitarozására s a legszükségesebbekkel való ellátására is alig volt elegendő.” Ez az állapot Mártonfi püspök halála után sem változott.

A katolikus pozíciók visszanyerése – Az „ellenreformáció” – Az erdélyi katolikus rendek felségfolyamodványban kérték a püspöki szék betöltését. Bécs Antalffy Jánost jelölte ki a tisztségre, az utolsó vikáriust és nagyprépostot. Antalffy sokat tett a katolikusellenes törvények és rendeletek megváltoztatásáért – viszonylag kevés sikerrel. Utóda, báró Sorger Gergely püspöksége idején fontos esemény volt a gyulafehérvári és kolozsvári hiteleshelyek visszaadása katolikus kezelésbe. Habár nem sikerült elérnie, hogy hivatalosan töröljék az erdélyi törvénykönyvből a katolikusok ellen hozott törvényeket, mégis egyre gyarapodott az áttérők száma.

1741-től Klobusiczky Ferenc püspök irányította az egyházmegye életét. Továbbvitte a vallásegyenlőségért előde által folytatott küzdelmet. Közben azonban új császár és király foglalta el a bécsi trónt: a negyven évig uralkodó Mária Terézia. Neve és alakja számos vonatkozásban bevésődött a magyarok emlékezetébe. Ez a név fémjelzi leginkább a katolikus restaurációt, mint ahogy a protestánsok számára azt a folyamatot, amelyet *ellenreformációnak* is nevezhetünk.

Az intézmények megszilárdulása – Az 1744. évi erdélyi országgyűlés határozatai a katolikusok vallásszabadságát a legteljesebb mértékben szavatolták. A 7. törvénycikk szerint sem a püspökség, sem a káptalan, sem a kanonoki intézmény visszaállítása nem vitatható a továbbiakban. A jezsuitákat kitiltó rendeletek érvényüket veszítették. A felekezetek közötti jogi egyensúly helyreállt. Klobusiczky püspök közvetlenül a kedvező fordulat után papnevelő intézet alapítását kezdeményezte, de a püspökség anyagi viszonyai ezt megghiúsították. Csak utóda, Sztoyka Zsigmond idején sikerült megalapozni a gyulafehérvári papnevelőt.

Sztoyka Zsigmond püspök és a papnevelde megalapítása – Sztoyka Zsigmond nevéhez kapcsolódik a gyulafehérvári püspöki rezidencia és az alvinci kastély felújítása, illetve a székesegyház szentélyének bővítése. Sajnos az építkezések befejeztével, 1758-ban a püspöki palotában fellobbanó tűz átcsapott a székesegyházra is. A templom fedélzete és a torony egy része elégett. A harangokat is megolvasztó lángok a püspöki épületben berendezett papnevelőt is lakhatatlanná tették. Sztoyka azonban szívós munkával pótolni tudta a jelentős veszteségeket.

Legjelentősebb műve mégis a Megtestesült Bölcsességről elnevezett egyházmegyei szeminárium (papnevelde) megalapítása volt.

„Mária Terézia püspökei”: **Batthyány József és Bajtay József Antal** – A püspökök királyi kinevezésének gyakorlatában mindig hatalmi, politikai érdekek álltak a háttérben – s ez természetesen a Habsburg-ház kinevezéseire éppúgy jellemző, mint egykor az ómagyar királyok személyi döntéseire. Sztoykát kezdetben Mária Terézia támogatása segítette, később azonban kegyvesztetté vált. Lemondása után a fiatal Batthyány József gróf követte a püspöki székben. Pozsonyi prépost és Bécs kedveltje volt. Főúri modora, bőkezősége nagy hatással volt az erdélyi rendekre. 1760 februárjában foglalta el székét Fehérváron, de három hónap múlva a császárnő máris kalocsai érsekké nevezte ki, majd októberben újabb püspököt jelölt az erdélyi egyházmegye élére: az európai léptékű műveltségéről híres Bajtay József Antal piaristát. A rendek – a nagyvonalú és előkelő Batthyány után – az egyszerű pap-tanárt, a királyi udvarból érkezett nevelőt kapták püspökül, ezért igen ridegen, zárkózottan viszonyultak hozzá. Bajtay Mária Terézia feltétlen híve volt, emiatt is sok összeütközés adódott közte és az erdélyi nemesek között.

Bajtay számos gyümölcsöző kezdeményezése közül feltétlenül megemlíthetők az udvarhelyszéki és aranyosszéki plébánia-alapítások. A püspök vetette fel Mária Teréziánál, hogy árvaházat kellene létesíteni Erdélyben – s ez meg is valósult: Nagyszebenben. A királynő felállította az *Orphanotrophium Regium Theresianumot*. Bajtay továbbá kivívta, hogy az esztergomi érsekséghez tartozó szebeni és brassói dékánsgot az erdélyi egyházmegyéhez csatolják. Így az egyházmegye végre elnyerte földrajzi szempontból természetes határait, és megszűnt az a visszás állapot, hogy a távoli esztergomi érsek rendelkezék az erdélyi egyházmegye déli határvidékének ügyeiben.

Az oktatásügy újabb fordulatai – Hogy Erdély a 17. század végén Habsburg befolyás alá került, nem utolsó sorban oktatásügyének fellendüléséhez vezetett. A katolikusok által működtetett iskolaközpontok ebben az időben a jezsuiták, a piaristák, a minorita ferencesek és az obszerváns ferencesek kezében volt, emellett pedig az örmény antoniánusok is működtettek iskolát Erzsébetvároson. Mária Terézia *Ratio educationis*ával valóságos reformot hajtott végre a magyar közoktatásügyben. Az erdélyi oktatási gyakorlat azonban inkább a II. József által aláírt *Norma Regiára* épült. A szerzetesrendek megerősödése egyértelműen felvirágoztatta a közoktatást – de különösen a jezsuiták újbóli meghonosodása. Iskolahálózatuk már a guberniumi időszak kezdetétől fokozatosan kiépül. Számottevőek a kolozsvári, gyulafehérvári, székelyudvarhelyi, marosvásárhelyi, szebeni jézustársasági iskolák, de az erdélyi egyházmegye területén kívül is áldásos oktatómunkát folytattak. Kolozsvári intézetük főiskolával egészült ki. Új templomot is építettek, amelyet 1776-os feloszlásuk után a piaristák vettek át. A mintegy 40 kolozsvári jezsuita nem kisebb kulturális csomópontokat szervezett és tartott fenn, mint a Szent József fiúnevelő intézet, a Báthori-Apor szeminárium és az ebből kivált, a nemes fiatalok neveltetését szolgáló Mária Terézia konviktus. A csillagász Hell Miksa, a történész Kaprinay István vagy a literátus és nyelvész Baróti Szabó Dávid neve fémjelzi ezt a korszakot. Ezeknek az éveknek a kultúraépítésében jelentős szerepet játszik néhány főúri család, amely valóságos mecénásként lép fel az egyházi kezdeményezések támogatására. Így Apor István vagy a Hallerek bőkezősége számos templom helyreállítását tette lehetővé, például a gyulafehérvári Báthori-templomét vagy a borbándiét, az esztelnekiét, a tövisiét. Ugyanakkor szembeűnik, hogy az elmúlt századokban olyannyira eluralkodott felekezeti türelmetlenséget újabb magatartásminták egészítik ki. Ma szinte ökumenikusnak mondanánk Apor István gróf törekvéseit, aki református feleségének ezt mondja a felújításra váró templomok kapcsán: „Kár ily szép épületeknek így pusztán állni, megépíttetem, egyiket számotokra, a másikat a katolikusoknak.”

A szerzetesrendek hozzájárulása a kulturális fellendüléshez – A ferencesek intézményalkotó munkája nyomán mintegy húsz új rendház épült, s ezzel a már 1640-ben megalapított kusztódia (őrség) átfogó hálózattá fejlődött. Megerősödésük egyik legbeszédesebb jele, hogy a csíksomlyói kolostorban Kájoni János már 1686-ban nyomdát állított fel, s ez hosszú évtizedeken át közhasznú, építő munkát folytatott. A kusztódia 1729-től rendtartománnyá alakult, Szent Istvánról nevezték el. Sokat köszönhet a 17-18. századi erdélyi katolikus egyház a minoritáknak is, akik Kolozsváron, Vásárhelyen, Besztercén, Kantában és Enyeden telepedtek le, a magyar kultúra pedig ugyancsak sokat gazdagodott a pálosrendi Virág Benedek, Ányos Pál vagy Verseghy Ferenc munkássága által. A pálosok Tövisen, Tordán és Ilyefalván működtettek rendházat.

A korszak egyetlen női szerzetesrendje Erdélyben az orsolyitáké, akik 1733-ban foglalhatták el szebeni rendházukat, egy régi dominikánus kolostort – miután az evangélikus városi tanáccsal folytatott tízévi huzavona a katolikus Státus javára lezárult.

A Státus munkája és a Consilium Catholicum – A *Diploma Leopoldinum* nyomán újabb lendületet kapó egyházi életben már a 17. század végétől kezdve meghatározó szerep hárul az egyházmegye világi tanácsadó testületére, a Státusra. Nagy lendülettel és vezető főurak tetemes anyagi támogatásával működött és alkotott maradandót az elkövetkező évszázadban is. Jobbára a Státus soraiból kerültek ki azok a tanácsosok, akik a Guberniumban a katolikus érdekeket képviselték. 1696-tól ők alkották a *Consilium Catholicumot* (a Katolikus Bizottságot). A Habsburg-érdekeltség és -befolyás felekezeti vetülete mutatkozik meg abban, hogy szinte egy évszázadon át katolikus főnemes volt a gubernátor – vagyis a főkormányzó. A *Consilium* és a gubernátor mind a katolikus lakosság, mind pedig az uralkodó bizalmát kiérdemelte és élvezte.

A Katolikus Bizottság szerepköre különösen 1767 után nőtt meg, az ún. luzitániai alapnak – a feloszlatott jezsuitarend portugáliai missziós pénzének – birtokba vételével, amely az erdélyi egyházmegye közvagyonát képezte „vallási alap” néven. Ebből az alapból széles skálájú támogatási rendszert lehetett kiépíteni – templom- és plébániaépítésekre, szegény egyházközségek papjainak és tanítóinak fizetésére, ösztöndíjak megítélésére stb. Az sem hallgatható el, hogy a Státus tagjai egyben a Katolikus Bizottság tagjai is voltak, katolikus főuraink mégis csak a Státus autonómiáját védték, és igen fájdalmasan érintette őket a püspökjelölés jogának elvesztése – ami a Bizottságra ruházódott át. A katolikus főurak jelentős része a protestáns rendekkel karöltve küzdött a Bizottság megszüntetéséért.

A 18. század második felében a császári udvar egyre világosabban érezhető valláspolitikai törekvése volt, hogy a vallást – és ennek intézményi-karizmatikus alakzatát: az egyházat – súlytalanítsák, társadalmi szerepét pusztán a közérkölc karbantartására korlátozzák. Ezt az államérdeknek alárendelt valláspolitikai áramlatot II. József császár nevével jozefinizmusnak hívjuk, jóllehet lassan konkretizálódó törekvésként már Mária Terézia uralkodás idején jelentkeznek.

A jozefinizmus virágkora – II. József trónra lépése új szakaszt nyit az osztrák császárság történetében. Világiasabb irányú egyházi életet, rendeletekkel megnyirbált jogokat, az egyéni szabadság erősödését a vallási intézményekben testet öltő kollektivitás kárára. Ennek szellemében szekularizálták a legtöbb, egyházi kezelésben levő jótékonyági intézményt, erre alapozva sajátította ki a monarchikus állam az oktatásügy felügyeletét – Mária Terézia 1777-es *Ratio Educationis*-át felhasználva.

A felvilágosodás okozta szekularizáció általános jelenségét a Habsburg Bécs rendeletekkel, törvényekkel próbálta a maga hasznára fordítani. A társadalmi életben úgymond haszontalannak ítélt szerzetesrendek működését megtiltotta, sőt némelyiket fel is oszlatta. A pálosok és trinitáriusok ekkor tűntek el a szerzetesség erdélyi palettájáról. A papképzés

központosításával – vagyis az egyházi szemináriumok többségének bezárásával – pedig II. József a felnövekvő pap-nemzedékeket az állam érdekei szerint óhajtotta kiképeztetni. Másfelől azonban a jozefinizmus nagyobb szellemi igényességet ültetett be a képzésbe, az egyházszerkezet racionalizálása során pedig számos új plébánia- és egyházmegye-alapításra is sor került.

A vegyesházasság-ügy – II. József intézkedéseinek egyike a mai napig is élő gyakorlathoz vezetett az erdélyi vallásközi viszonyokban. A felekezeti vegyesházasságokban született gyermekek hovatartozása a jozefinizmus óta alakul a nemek megfeleltetése szerint. Fiúgyermek az apa, lánygyermek az anya vallását „örökli”. A reverzális-rendszer gyakorlati fékezése – akárcsak számos más jozefinista rendelkezés – enyhébb hullámokat vert Erdélyben, mint Magyarországon.

Batthyány Ignác püspök és könyvtára – A jozefinizmus korának meghatározó erdélyi személyisége németújvári gróf Batthyány Ignác püspök. Szellemi igényessége, a tudományok iránti elkötelezettsége semmit sem csorbított pásztori tudatosságán és buzgalmán.

Jezsuiták nevelték Nagyszombatban, majd Grácban és Rómában tanult. Itt a Collegium Germanicum könyvtárának kezelését bízták rá. Valószínűleg itt és Egerben, gróf Esterházy Károly mellett szilárdultak meg benne azok a szakismeretek és tervek, amelyeknek nyomán később 20 000 kötetes könyvtárat hozott létre Gyulafehérváron, amely ma is az ő nevét viseli. E célra közel 80 000 forintot költött (ami jóval nagyobb összeg, mint amellyel Széchenyi Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeumot és Könyvtárat megalapította).

Bonyodalmak a papképzés körül – Batthyány püspök a jövődő papság felkészítéséről is gondoskodott. Püspöksége kezdetén Loyolai Ignácra elnevezett papképzőt indított – saját költségein – Kolozsváron. A „növelde” 1786-ig működött, addig az évig, amikor II. József a kolozsvári egyetemet is liceummá fokozta le. A gyulafehérvári teológiai képzést is egy időre derékba törte József császár rendelete. A helyi, egyházmegyei szemináriumokból az államilag ellenőrzött központi szemináriumokba kellett átiratkozniuk a tanulóknak. II. József halálával és II. Lipót trónra kerülésével a kérdésben gyökeres fordulat állt be. 1791-ben újra megnyílnak az egyházmegyei papképző intézetek. Batthyány püspök hosszas utánajárással megszerezte a katonai célokra lefoglalt egykori trinitárius templomot és a rendházat. Püspöki működése csakúgy elvéghetetlen érdemeket szerzett Batthyány Ignácnak, mint tudományos szervező elkötelezettsége és szívóssága.

Az erdélyi katolicizmus a 19. században

Erdély társadalmi-egyházi helyzete a századelőn – A 18. század utolsó évtizedében Erdély népességének már több mint fele román. A magyarság részaránya mintegy 36 százalék, a szászágé több, mint nyolc. A jozefinizmus – a Habsburg függőségben élő Erdély életét átható politikai irányzat – a 18. század végén jelentős mértékben átszíneződött. A teljes birodalmi egységre törekvő, németesítő, világiasító tendencia emlékét azonban nem tudta feledtetni II. József császár visszakoázása. A politikai életben a frontvonalak megmerevedése, az országgyűlési munkában egyre gyakoribb patt-helyzetek, a nemzetiségi és felekezet-közi viszonyok alakításában is a megtorpanás jellemző. Protestáns részről a rendek egyre hangosabban sérelmezik, hogy a katolikus püspök kormányászéki tanácsos, és kizárólagosan használhatja az episcopus transilvaniensis címet, s ekként csakis ő tűnik fel az egyházi hagyomány megtestesítójeként Erdélyben.

A századvég közéletét egyre inkább a kétpólusosság jellemzi. De a katolikus egyházon belül is fokozatosan kialakul a konzervatív és a haladó szárny. A progresszív irányzat hangsúlyozottan a társadalom fejlesztése mellett kötelezte el magát. 1791-től ráadásul fokozódik a birodalmi egységből való erdélyi kiválás igénye. A békeidőszak természetesen gazdasági fellendüléssel járt s a vallásalap is gyarapodott, ami új építkezéseket tett lehetővé egyebek mellett Bereckben, Bözödújfaluban, Csíkmadarason, Csomortánban, Szentdomokoson, Jegenyén, Katonán, Kapnikbányán, Magyarlápóson, Parajdon. A felvilágosodás nyomán kiteljesedik az iskolahálózat. Ráadásul az erdélyi egymázmegye területileg is megnövekszik. A gyimesi határörvidék – s főként az Uz völgye – ekkor népesül be, s új egyházközségek jönnek létre.

A kultúra fészkei – Az erdélyi társadalmi és szellemi élet súlypontja – a román többség ellenére is – a magyarság, s főként a protestantizmus kultúrája. Az enyedi, kolozsvári vagy vásárhelyi szellemi központok nem kisebb személyiségek alkotóhelyei, mint Hegedűs Sámuel, Kőrösi Csoma Sándor, Szász Károly, Köteles Sámuel, Bolyai Farkas, Mikó Imre, Kriza János, Jakab Elek, Kővári László, Brassai Sámuel, Szilágyi Sándor vagy Gyulai Pál. A Batthyány Ignác püspök által megerősített intézményes gyulafehérvári papképzés természetesen a kulturális téren oly meghatározó protestáns vonulathoz óhajtott színvonalban felzárkózni. A barokkból a klasszicizmusba való fokozatos áthajlás új világszemléleti és ízlésbeli alapot teremtett a kulturális alkotó életben. Minthogy az európai áramlatok – s így főként a felvilágosodás – sok újat, ígéreteset és továbbépíthetőt hoztak Erdélybe, nem véletlen, hogy ez új intézmények sorának létrejöttét segítette elő. Az erdélyi magyar kultúra fejlesztésének legkiemelkedőbb intézményi központjai közül említsük példaként a Bolyai Farkas működtette marosvásárhelyi természettudományi képzőközpontot vagy a Döbrentei Gábor által 1814-ben életre hívott *Erdélyi Múzeum* című folyóiratot. Ezek azonban már a reformkor szülöttei.

Mártonffy József püspök – A jozefinista szekularizáció erkölcsi árnyéka kivetült az erdélyi egyházi életre is. A klerikusok körében egyre gyakrabban jelentkezett a henyesség, a kötelességmulasztás, ezért a 19. századelő erdélyi püspökének, a jezsuita Mártonffy Józsefnek, az emlékezetes Batthyány Ignác közeli munkatársának nehéz egyházkormányászási helyzet jutott osztályrészül. Munkásságát mégis elismeréssel minősíthetjük. Alapos helyzetismeretre épülő, józan döntései még a református Jósika Miklósból is – mai fül számára túlzónak tűnő – dicséretet mondattak ki: „E derék egyházi úrnak igen sok érdeme volt mind vallási, mind irodalmi tekintetben, s annyi igaz, hogy Erdélynek alig volt kedvesebb egyházfeje.”

Rudnay Sándor püspök – Mártonffy tizenhat évig kormányozta az egyházmegyét. Alkatára ma azt mondanók: igazi hosszútávfutó-típus; szívós, eltökélt. Utóda, Rudnay Sándor püspök, bár csak négy évig volt az egyházmegye főpásztora, gyors, látványos fellendülést hozott – különösen a lelki élet terén. Végiglátogatta a hatalmas egyházmegye plébániáit, az iskolákat és más intézményeket. Szociális érzékenysége, kiapadhatatlannak látszó energiája, munkabírása példaadó volt a papság számára is. Kormányzása idején az erdélyi katolikusok száma elérte a 150 000-t. Rudnay Sándor különleges főpapi képességeit VII. Piusz pápa is felismerte, 1819. július 12-én esztergomi érsekké nevezte ki. Ebben a minőségében kezdett hozzá Rudnay a klasszicista stílusú, hatalmas esztergomi bazilika építésének.

Szepessy Ignác püspök és a „Statuta” – Az egri születésű Szepessy Ignác egyaránt híres volt teológiai felkészültségéről, nyelvtudásáról, írói-szónoki képességeiről. Bölseleti és hittudományi doktorátusával, elkötelezett tanári munkájával hamarosan magára vonta az egyházi közélet figyelmét. 1820 áprilisában szentelték püspökké. A felvilágosodás szellemében gyökerező társadalmi elkötelezettség, a korszerűség igénye éppúgy jellemezte, mint bensőséges lelki élete, józan jámborsága. Rudnay példáját követve alapos helyismeretre akart szert tenni: püspöksége első évében közel ötven plébániát látogatott meg. Szepessy kormányzása sok vonatkozásban a 160 évvel későbbi II. vatikáni zsinat szellemiségét előlegezi. Felismerte korábban azt, amit ma „az idők jeleinek” nevezünk: nem a világtól elvonult, ki- vagy berekesztett egyházi élet modelljét tűzte ki célul, hanem a nyitott egyházmodellt. A gyulafehérvári papnevelde végzőseit a kolozsvári jogi akadémiára küldte, „hogy – saját szavai szerint – a hazai jogi és társadalmi viszonyok ismeretében, mi egy pap életében oly fontos, kellő jártasságot szerezzenek.” Liturgikus törekvései is meghökkentően előre mutatnak a történelmi időben. Sok szép erdélyi katolikus hagyomány az ő rendelkezéseire vezethető vissza.

Az esztergomi érsek, Rudnay Sándor nemzeti zsinatot hirdetett meg Pozsonyba. A magyar egyházmegyék előkészítő zsinatokat tartottak. 1822. áprilisában Gyulafehérváron tartották meg az erdélyi egyházmegyei szinódust Szepessy püspök vezetésével. A zsinati könyv, a *Statuta Almae Dioecesis Transsilvaniae* sok bonyodalom forrása lett. Szepessy Ignác ugyanis a zsinati határozatokat kötelező érvényűekké tette egyházmegye-szerte, s ezek a határozatok részben az évtizedek óta kialakult papi életvitelt, részben pedig a felekezeti viszonyokat szabályozták újra. A Statuta például a papi fegyelem helyreállítása érdekében előírja a helybenlakást, szankciókat helyez kilátásba a plébánosok „kimaradása” esetén, illetve a papi státus külsőségeiben megerősíti az egyszerűség, a szolgálati jelleg követelményeit. Szepessy zsinati intézkedései erősen visszaszorítják a püspök személyi kultuszát, ugyanakkor a papság méltóságát liturgikus feltételek mellett kívánják fokozni. Merészségnek mondható, hogy 1822 fehérvásárnapján 60 papjával koncelebrált a gyulafehérvári székesegyházban; s a törvénykönyvbe is bevezették a koncelebrálás módozatát. A *Statuta* egyik legkényesebb vonása, hogy elfogadta azokat a fejedelemségi törvényeket, amelyek Erdélyben meghatározták a más vallásúakkal szembeni magatartást. A vallási türelemről szóló, valamint a házassággal kapcsolatos törvényeket egyébként a szinódus úgy fogalmazta meg, hogy az a már kialakult gyakorlatot tükrözte.

Szigora és hangsúlyosan egyházfegyelmi jellege miatt Szepessy Ignác *Statutája* ellenszenvet váltott ki a felsőbb egyházi és császári hatósági körökben. A Szentszék Kohlmann jezsuita szerzetest bízta meg, hogy referátumot készítsen a zsinati határozatokról. Kohlmann kedvezőtlen véleményezése nyomán a Szentszék azt kívánta Szepessy püspöktől, hogy vonja vissza a zsinati határozatokat, illetve gondoskodjék újabb zsinat összehívásáról. A Rendkívüli Ügyek római Kongregációjával folytatott tárgyalások során az a végső megoldás született, hogy Szepessy elhagyja az erdélyi egyházmegyét és Pécsre távozik, az ottani megüresedett püspöki szék betöltésére. De továbbra is van gondja egykori egyházmegyéjére; általa lefordíttatott és kiadott szentírást, imakönyveket küld Erdélybe.

Kováts Miklós püspök – A románság nemzeti öntudatának ébredése – A Habsburg uralkodó gyámkodás félreérthetetlen jele, hogy I. Ferenc császár Szepessy távozása után az erdélyi püspökséget – a guberniumi Katolikus Bizottság megkérdezése nélkül – önhatalmúlag a csíktusnádi születésű Kováts (Kovács) Miklós nagyváradi örkanonoknak adományozta. Ezek már a kiteljesedésben levő reformkor évei: a társadalmi és politikai viszonyok érezhetően erjednek. A szociális és nemzetiségi kérdések rendezése továbbra is várat magára, miközben egyre csak növekszik a legkevesebb joggal és legnagyobb terhekkel rendelkező etnikum, a románság aránya. A határőrségek Habsburgok általi felállítása növelte önbizalmukat. A 2. román határőrezred zászlajának felirata: „Virtus Romana Rediviva” (Újjáéledt a római [román?] erény”). A románság 1791-ben kifejezte ugyan nemzeti jogköveteléseit, majd fokozatosan felépült nemzeti tudata és annak ideológiája, a dák-római kontinuitás, lehetséges politikai súlyukat azonban kevesen ismerték fel. E kevesek egyike volt Wesselényi Miklós.

1848 – Az 1848-as év legnagyobb vívmánya Erdélyben a jobbágyfelszabadítás volt. Ugyanakkor a májusi országgyűlés 9. cikkelye új törvényt hoz a vallási jogegyenlőségre. A forradalmi hangulat közepette a katolikus egyházvezetésnek aközött kellett helyes döntéseket hoznia, hogy támogatja-e a társadalmi átalakulási törekvéseket, vagy hogy a Habsburg-ellenesség légkörében újra a bécsi uralkodó dinasztia és a katolikus egybekapcsolása mellett áll ki. Kováts Miklós kiegyensúlyozottságra törekedett – ez azonban a forradalmi időben nem váltott ki egyértelmű rokonszenvet. Pedig Kováts püspök magatartását – körlevele tanúsága szerint – valóban a tolerancia és a megbékélés óhajta jellemzi: „Célunk senki jogait nem bántani, a mieinket pedig védeni erélyesen s nyíltan. Ezért intelek az Úr Jézus nevében, hogy az időt jól megválasszátok, a körülményeket gondosan kihasználjátok. Vigyázzatok, erősen álljatok... A hitet megőriztétek, a szeretetet minden irányban gyakoroljátok.” Az 1848-as egyházmegyei zsinat – amely valójában csak amolyan papi gyűlés volt – nem hozott komoly előrelépést az egyházmegye életében.

Császárhűség, veszteségek, „megtorlás” – A polgárháborúvá duzzadt forradalom végigsöpört Erdélyen is. A hadi kormányzó, Anton Puchner 1848 októberében – Kováts Miklós tiltakozása ellenére – lefoglalta a gyulafehérvári papnevelde épületeinek egy részét. A püspök és közvetlen munkatársai még a vár ostroma előtt bennrekedtek. Tizenegy hónapig honvéd ostromzár vette körül az osztrákok által megszállt várat. 1849. június 24-án tetőzött az ostrom. Leégett a püspöki istálló és a bulgarita ferences zárda, lángra kapott a rezidencia és a székesegyház. Találat érte a Batthyaneumot és a szemináriumot.

A polgárháború nyomán számos pap kényszerült pályamódosításra – a császári megtorló intézkedések nyomán. De nemcsak a papság soraiból, hanem a világi hívekéből is sokan kényszerültek menekülésre. Az elhurcolások és kivégzések hullámát leginkább Abrudbánya vidéke, Topánfalva, Verespatak, Magyarigen, Zalatna sínylette meg. Sokan Enyedre menekültek.

Kováts püspök részint a forradalmat megelőző időkben, részint később, a háború pusztításainak orvoslására rendkívüli bőkezűségről tett tanúbizonyságot. Számos alapítványt hozott létre, kulturális intézményeket támogatott, de a szociális gondoskodás terén is jeleskedett. A politikai visszarendeződéssel a katolikus egyház intézményei is újrakezdték működésüket.

Haynald Lajos püspök – Az anyagi és erkölcsi pusztítás nyomait csakúgy, mint a császári megtorlást, Haynald Lajos püspök idején érezte meg leginkább az erdélyi egyházmegye. 1852-ben jött Erdélybe, Kováts Miklós halála után, jóllehet már korábban erdélyi segédpüspökké szentelték. Haynald megjelenését erős bizalmatlanság kísérte – de az egész társadalmat

áthatala a gyanakvás szelleme, nem utolsó sorban a besúgóhálózatra alapozott rendőrszervezet működése folytán. Az erdélyi papság Haynaldot egyértelműen bécsi megbízottnak tekintette. Élete és működése egészében rácsfolt a kezdeti gyanúra. A templomok és iskolák létesítése a reményt jelzi. A státusi iskolákban a püspök szorgalmazására is újra megindult az élet. 1858-ban létrejött a csíksomlyói tanítóképző. Haynald nagy hangsúlyt fektetett az erdélyi nőnevelés fellendítésére, a lányiskolák indítását és fejlesztését jelentős adományokkal segítette. Ő volt az, aki Bajtay püspök után ismét felvetette a hatalmas kiterjedésű egyházmegye érseki rangra emeltetését: 1859-ben kérésével Rómához fordult. Sajnos a kalocsai érsek a tervben jogainak csorbítását látta s ezért megakadályozta Haynald indítványának jóváhagyását.

Átfogó képet kapunk az egyházmegye hitéletéről Haynald püspök római útja előtti, 1851-es körleveléből. Azért utazott Rómába, hogy bizonyosságot tegyen híveinek hitéről, melyet „mint istenes ősei drága hagyományát a múlt kor vészes viharai s a jelen idők ezer veszedelmei közt” megőrizték. Haynald ezt írja: „Tanúságot akarok tenni a bennetek újra fölbredt vallásos szellemről és egyházas öntudatról, melyek közt a gyakori és buzgó templomlátogatás, a húsvéti gyónásnak és áldozásnak évről évre növekvő száma újabb és újabb ájtatos egyletek keletkezését, templomok és paplakok, elemi iskolák építését teszik lehetővé.”

1863-ban, Szilveszter napján hagyta el Gyulafehérvárt Haynald, és Szécsény magányába vonult vissza. Az akkori pápa, IX. Piusz felmentette főpásztori kötelezettsége alól, Rómába rendelte és a Rendkívüli Ügyek Kongregációjának tagjává nevezte ki. 1867-től kalocsai érsekként működött tovább. Tizenegy évi erdélyi működése mély nyomot hagyott a honi papságban: összetartotta, valóban testületté formálta őket. Szellemissége távozása után is évtizedekig meghatározta a pásztori eszményképet Erdélyben.

Fogarasy Mihály püspök – Haynaldot a gyergyószentmiklósi születésű Fogarasy Mihály követte a püspöki székben. Erdélyi pályáíve 1864-ben kezdődött, de a katolikus közéletnek akkor már ismert személyisége volt, leginkább talán a közoktatásügy iránti elkötelezettsége miatt. Gyakorló tanárként vált ismertté Nagyszebenben, majd biblikumot adott elő a gyulafehérvári papnevelőben, miközben az egyházmegyei római katolikus iskolák főtanfelügyelője szerepkörét is betölti. Később Bécsben az Augustineum papnevelő intézet előjárója, 1838-tól a nagyváradi jogi akadémia vezetője volt. Innen került Pestre, ahol a magyar királyi egyetem hittudományi karának igazgatója lett, és 1848-ban létrehozta a *Jó és ocsó Könyvkiadó Társulatot*, a Szent István Társulat őst.

Amikor Fogarasy erdélyi püspök lett, ugyanazzal a bizalmatlansággal kellett szembenéznie, amellyel korábban Haynaldnak – és részben Kovács Miklósnak is. Püspökségének kezdete három évvel előzi meg a kiegyezést. A Bécs és a forradalomra emlékező Magyarország – illetve Erdély – közötti feszültség légkörében Fogarasy mindvégig lojális magatartást tanúsított az uralkodóházzal szemben. A királyi ház jelesebb személyeinek születési évfordulóit, a koronázási megemlékezéseket például következetesen papjai és hívei figyelmébe ajánlotta körleveleivel. Ezzel is magyarázható a közötte és a papság között kialakult hűvös viszony. A Fogarasyval szembeni ellenérzések később – szándékainak tisztaságát és az egyházmegye iránti elkötelezettségét látva – csitultak. Fogarasy püspök volt az, aki újra felvetette a katolikus autonómia kérdését. 1866-ban Kolozsváron az országgyűlésen megjelent katolikusokkal felélesztette a státusi munkát. Ez a Státus azonban a 19. század második felének jellegzetes szellemisségét mutatja fel, amelyben a progresszivitás már modern liberális színezetet ölt.

Az „Eötvös-törvény” és hozadékai – A kiegyezést követő évek az erdélyi oktatásügy történetében különösen bonyodalmas időszakot jelentenek. Az egyház és az oktatásügy addig magától értetődő összefonódása ettől kezdve meglazul. Az 1868-ban megjelent népoktatási törvény (az Eötvös-törvény) a „közös” népiskolák alapítását és fenntartását szorgalmazta, ami gyakorlatilag a közigazgatási község kezelésébe utalta az iskolák jórészét. Elsősorban a

felekezeti szempontból vegyes lakosságú településeket érintette az iskolák szekularizálása, de a rendelkezés a katolikus tömbmagyarság területein is érezte hatását. A közigazgatási városoknak és községeknek egyre inkább kötelező volt népiskolát működtetniük, míg a törvény 38. cikkelye a vallásfelekezetek számára csupán jogot ad az iskolák fenntartására. Ugyanakkor iskolafenntartóként a községet jelölte meg, s ezzel megtörte a felekezeti iskolák hegemoniáját. Kisebb közösségek képtelenek voltak két iskolát fenntartani. Az anyagi nehézségek miatt az iskola megválasztásáért – „felekezeti” avagy „állami” – a lakosok között pártoskodások és viszálykodások indultak meg, és több helyen (abban reménykedve, hogy szabadulni fognak az iskolai költségektől) felekezeti iskoláikat államivá alakították át – például Ditróban vagy Csíkszépvízen. A törvény ezzel együtt az akkori Európa egyik legkorszerűbb, ha nem a legkorszerűbb törvénye volt, amely kisebb-nagyobb módosításokkal egy évszázadra megalapozta a magyarországi és erdélyi közoktatás rendszerét. Kötelezővé tette az alsó népiskola hat osztályának és a három ismétlődő osztálynak az elvégzését. A tankötelezettség a hatodik életévtől a tizenötödik évig terjedt. Az Eötvös-törvény hatályba lépése következtében természetesen egyre sokrétűbbé vált a közoktatás, és számos példaadó iskolaalapításra is sor került. Példaként említjük most csupán Gyergyóalfalu esetét, ahol Horváth Károly plébános pár év leforgása alatt korszerű oktatási és nevelési feltételeket és intézményeket – egy népiskolát és egy felsőiskolát – alapozott meg az állam hathatós segítségével. Munkássága gyakorlatilag mind a mai napig meghatározza a település iskolarendszerét.

A liberális irány erősödése – Az egyház reakciói a szociális helyzetre – A 19. század hatvanas éveinek feltűnő fejleménye, hogy a társadalomban felerősödik a liberális politikai szárny antiklerikális hangja. A sajtóban igen gyakran jelennek meg egyház- és klérusellenes írások. 1869 szeptemberére Fogarasy püspök erdélyi szintű papi gyűlést hívott össze, amely főként az egyházellenes liberalizmussal szembeni viszonyulást volt hivatott megállapítani. A zajos antiklerikális kampánynak természetesen megvolt az ellenhatása is. Erdély-szerte érezhetően erősödött a katolikus öntudat és bizonyos szinten közelebb kerültek egymáshoz a papság és a világiak csoportjai. Az iskola-pártoló püspököknek volt gondja a szegényekre és a lányok nevelésére. Betelepítette a szatmári irgalmas nővéreket Gyulafehérvárra, Gyergyószentmiklóásra, Udvarhelyre. Felkarolta a Nagyszebenben megtelepedett mellersdorfi ferences nővérek ügyét. Támogatásával kiépült az intézetük Szebenben, meghonosodtak Marosvásárhelyen és Brassóban. Volt gondja a növekvő egyházközségek templomaira is, például Csomafalván, Zalatnán, Verespatakon, Szovátán. Ekkor szerveződnek a Zsil-völgyi plébániák is.

Lönhárt Ferenc püspök – 1882-ben meghalt a régóta betegeskedő Fogarasy. Utóda Lönhárt Ferenc lett, aki korábban Kováts Miklós és Haynald püspökök titkára, majd gyulafehérvári irodaigazgató volt. Rövid kolozsvári plébánoskodása után püspöki helynök és Fogarasy segédpüspöke lesz. Anyagi és lelki fellendülés jellemzi az egyházmegyét. Templomok, iskolák épülnek. Az elődjének püspöksége idején szerveződött plébániákra külön odafigyel. A Petrozsényban és Lupényban létesített kórházakat a mellersdorfiak vezették. A vasúti építkezések erdélyi központjába, Piskire templomot építtetett, mert hirtelen 2000 léleknyire duzzadt az egyházközség. A vincés nővérek 1896-ban elmeógyógyintézetet állítottak fel Nagyszebenben.

Lönhárt Ferenc a lelkiélet felügyelete és a katolikus hívek pásztorolása mellett az erdélyi oktatásügy további építésének apostola is volt. 1882 szeptemberében iktatták be püspökké. Az iskolafejlesztésre fordított személyes hozzájárulása mintegy 100 000 forint volt, s ugyanannyit szánt a szegény plébániák felkarolására is. Ugyanakkor a kor általános színvonalát magasan meghaladó módon figyelt a pásztorációra is.

Majláth Gusztáv Károly püspök – Lőnhárt 1897-ben segédpüspököt kapott. Gróf Majláth Gusztáv Károly esztergomi papot az egyház társadalmi doktrínáját megalapozó XIII. Leó pápa utódlási joggal nevezte ki. Lőnhárt halála következtében Majláthnak még ugyanebben az évben a főpásztori székbe kellett ülnie. Bizakodó, az emberi becsületességben a naivitásig hívő emberként, ugyanakkor azonban karizmatikus és a kultúra iránt messzemenően nyitott püspökként kezdődött erdélyi működése. Ma is sokan vannak, akik élénken emlékeznek rá, akik úgy emlegetik, mint „püspökünket”.

Az „impériumváltozás” után

Erdély, a Bánság és a Partium bekebelezése – 1918 őszén a román királyság katonái megszállták Erdély keleti részeit, később pedig a teljes Erdélyt. 1918. december 1-én Gyulafehérváron a román népgyűlés Erdély Romániával való egyesítéséről döntött. Másnap megalakult az erdélyi Kormányzótanács (Consiliul Dirigent), amely rövid időn belül törvénybe iktatta a gyulafehérvári határozatokat. Ezzel új korszak kezdődött az erdélyi egyházmegye életében is. Gyakorlatilag hatósági intézkedések sora korlátozta a vallásszabadságot. Az egyházi gyülekezést hatósági engedélyezéshez kötötték. Majláth Gusztáv Károly püspök 1919 őszén rezidenciáján 8 napig fegyveres őrizet alatt állt s az új hatósági rendszabályok szerint nem tarthatta meg tervezett őszi bérmautját. Megtiltották a státusgyűlés egybehívását is. A teológiai tanároknak és a főgimnáziumi tantestület egy részének kijárási és vendégfogadási tilalmat léptettek életbe.

Geopolitika és egyházszerkezet – Az 1920. június 4-én életbe lépett trianoni békediktátum következményeként a királyi Románia megszűnt egy vallású és egy nemzetiségű ország lenni; területe jelentősen megnövekedett Besszarábia, Bukovina, Erdély, a Bánát, Dél-Dobruzsza és Kelet-Magyarország egy részének hozzácsatolásával. Az új Romániának ezzel két, jól elhatárolható kulturális régiója lett: az egyik terület a történelmi Erdély és annak nyugati sávja, a Partium. Az erdélyi római katolikus egyházmegye teljesen, a csanádi, a szatmári és a váradai egyházmegye pedig részben román fennhatóság alá került. (A csanádi egyházmegye Romániához jutott részeiből később, 1930-ban alakult a temesvári püspökség.) Ez a Kárpátoktól nyugatra eső és a Bánátot is magába foglaló régió teljesen közép-európai kulturális vonzásokörben élt. Románia másik nagy területi egysége a Kárpátok vonalán, tehát a régi magyar államhatáron kívül eső területeket ölelte fel és kulturális vonatkozásaiban jószerével a balkáni színezetű Kelet-Európához tartozott. E vidék a történelem során mindig is több szállal kötődött Magyarországhoz, jóllehet mindvégig saját politikai élete volt. A középkor alkonyától a katolikus egyház egyértelmű kisebbségbe került, majd a fiatal román állam kezdeményezésére 1884-ben megszűnt missziós területi státusa. Létrejött a iași-i és a bukaresti katolikus püspökség. Az első világháború *előtti* Románia a katolikus területi közigazgatás szempontjából ezt a két egyházmegyét ölelte fel, amelyek azonosak a történelmi Moldva és Havasalföld területével.

A vallásszabadság formális biztosítása – Mind az 1918. december 1-i gyulafehérvári határozatok, mind pedig az 1919-ben aláírt párizsi kisebbségi szerződés biztosította a vallásszabadságot a megnövekedett ország egész területén. Az 1923-as román alkotmány 137. cikkelye szintén biztosította az egyházak jogait, de a 22. cikkely az ortodox egyházat már kiváltságos egyháznak nyilvánította. Ugyanígy az 1925-ben közzétett, az ortodox egyház szervezetéről szóló törvény az uralkodó vallás rangjára emelte az ortodoxiát, amelynek térnyerése érdekében – minthogy 1920-ban a romániai összlakosság 70 százalékát alkotta – a hatalom birtokosai mindent megtettek.

Kisajátítások – Az erdélyi román Kormányzótanács még 1919. augusztus 12-én közzétette az első agrártörvényt, amely gyakorlatilag az egyházak birtokainak kisajátítását szolgálta, bár oktatási és nevelési célokból az egyházi intézmények mentességet élvezhettek a kisajátítások alól. 1921. július 30-án az újabb agrártörvény már drasztikus megszorításokat alkalmaz, kimondja a vallási intézmények mezőgazdasági birtokainak kötelező és teljes kisajátítását. A harmadik, 1922-ben közzétett agrártörvény az előző intézkedések gyorsítását

célozta. Ennek nyomán a négy, Kárpátoktól nyugatra eső római katolikus egyházmegye 290 570 hold birtokából 277 513 holdat sajátítottak ki (98%). A református egyház esetében a kisajátítás mértéke 40,5%-os, az unitárius egyháznál 63,5%, a magyar evangélikus egyháznál pedig 7%.

Oktatásügy, etnikai „átrendezés”, származásvizsgálat, névelemzés – Az Erdélyben évszázadokon át oly változatos történetű oktatásügy kérdése természetesen ugyancsak átszíneződött. A Kormányzótanács közoktatási vezetőjének, Valeriu Braniştének a gyulafehérvári határozatokat tiszteletben tartó iskolapolitikája lehetővé tette, hogy a megszűnt magyar tannyelvű állami iskolák szerepét nagyrészt a hitvallásos iskolák vegyék át. Az 1924-es, elemi iskolákról szóló oktatási törvény ugyanis bezárta a magyar óvodákat, s az állami elemi iskolákban a román tette tanítási nyelvé. Akik továbbra is magyarul akartak tanulni, felekezeti iskolákba mentek, így az egyházak társadalmi súlya nagy mértékben megnövekedett a magyarság életében. Itt is bevezették azonban a származásvizsgálatot és a névelemzést, s a rengeteg visszaélés nyomán sok magyar gyermek kényszerült román iskolába. Az 1925-ös magánoktatási törvény a nagy múltú egyházi iskolákat magániskolákká fokozta le, önkormányzatukat megszüntette, négy tárgy kötelező román nyelvű oktatását írta elő és korlátozta a felvehető diákok számát. A hatóságok lábbal tiporták a lelkiismereti és vallásszabadságot, napirenden voltak az erőszakos térítések, a magyar papok zaklatása, bebörtönzése, kínzása. Az egyházi rendezvényeket, összejöveteleket igyekeztek akadályozni, sokszor minden indok nélkül betiltották. Különösen érzékenyen érintette az erdélyi magyar oktatásügyet az 1924-es törvény 159. cikke, amely a „kultúrizona” létesítéséről intézkedik. Eszerint azok az ókirályságbeli tanítók, akik a *kultúrizona* – vagyis erdélyi – megyékben vállalnak szolgálatot, működésük idejére 50 százalékos béremelésben részesülnek és külön jutalmat kapnak; sőt: amennyiben letelepednek, 10 hektár földterületre jogosultak. Az 1925-ös érettségi-törvény állami bizottságok hatáskörébe utalta az érettségiztetést. A középiskolai tanulóknak túlnyomórészt románul kellett érettségizniük, még azokból a tárgyakból is, amelyeket magyarul tanultak. Egy 1926 augusztusában hozott törvény értelmében a szerzetesiskolákban csak román lehetett az előadás nyelve.

1928. április 22-én tették közzé a vallásügyi törvényt, amely a történelmi egyházaknak szabadságot biztosított és rendezte a papok állami segélyezését. A törvény különbséget tett az egyházak között – állami, nemzeti, elismert, megűrt és tiltott kategóriákba sorolva őket. Következményeiben a vallásügyi törvény legizgalmasabb pontjának a vallásváltoztatás problematikája mondható. Az áttérést az állami anyakönyvi hivatalnál kellett bejelenteni, ahonnan értesítették a területileg érintett lelkészt.

A konkordátum – Románia az első világháború után az erdélyi görög katolikusok kezdeményezésére diplomáciai kapcsolatba lépett a Szentszékkal. A görög katolikusok 1918-ig katolikus hatalmi befolyású országban – vagyis a bécsi politikai és szellemi atmoszférát őrző Erdélyben – éltek, nem érezték tehát veszélyeztetve magukat a másik román egyház, a jóval nagyobb erdélyi ortodox egyház közelében. Az impériumváltással azonban a bukaresti központú, az ortodoxiát uralkodó vallásként elismerő román államba kerültek, és a Szentszékkal kötendő konkordátummal kívánták megerősíteni pozícióikat a bukaresti pátriárka által támogatott erdélyi görög keletiekkel szemben. A konkordátum-tervezetek kezdettől fogva meglehetősen kedvezőtlenek voltak a magyarság szempontjából. A tárgyalások 1920-ban kezdődtek. A román kormány irreális és méltánytalan követeléseket fogalmazott meg a Szentszék irányában – így például javasolta: a váradi egyházmegyét olvassák be a csanádiból alakítandó temesváriba, a szatmári egyházmegyét pedig az erdélyibe; továbbá a Székelyföld egy részét – Barcaság, Háromszék – a bukaresti egyházmegyéhez csatolják, a latin és a görög szertartású püspökségek minden ingó és ingatlan vagyonát olvassák egybe, s efölött a latin-

görög püspökök tanácsa rendelkezék (ez valójában azt jelentette volna, hogy a latin egyház vagyona fölött – ami lényegesen számottevőbb volt – a számbelileg fölényben levő románjuk püspökök döntsenek). Majláth Gusztáv erdélyi és Glattfelder Gyula csanádi püspökök, illetőleg a svájci születésű bencés Raymund Netzhammer bukaresti érsek tiltakozása nyilván teljesen megalapozott volt. A konkordátum-tervezetek vitája kisebb-nagyobb megszakításokkal 1927-ig zajlott, míg végül – a latin egyház részéről jelentékeny „engedmények” után – egyezsége lépett a román kormány és a Szentszék. A szerződést Vasile Goldiș kultuszminiszter és Gasparri bíboros írta alá. A konkordátum nyomán a római katolikus vallási élet jelentős csomópontjai, templomai görög katolikus, majd később ortodox kézbe mentek át – így például a kolozsvári minoriták rendháza és temploma, illetve a nagymúltú kolozsmonostori apátság helyén épült Kálvária templom.

A konkordátum rendezte a görög szertartású katolikusok közigazgatási beosztását (egy új püspökség – a nagybányai – alapítását is elhatározta), illetve létre hozta a latin rítusú egyháztartományt: a bukaresti metropóliát (ekkor az erdélyi egyházmegyének 375 ezer katolikus volt, a frissen érseki rangra emelt bukaresti püspökségnek 70 ezer – és emellett a külön-külön nagyjából ugyanennyi hívőt számláló váradi és szatmári püspökségeket egyenrangúan egyesítette). A kétoldalú megállapodás ugyanakkor szavatolta az egyházi vagyon sérthetlenségét, a püspökök szabad érintkezését a hívekkel és a Szentszékkel, illetőleg biztosította a felekezeti oktatás addigi hálózatának fenntartását.

A konkordátum a magyar katolikusokra nézve egyebek mellett azért is hátrányos volt, mert a közös, görög-latin rítusú püspöki kar kezelésébe utalta a földbirtok-kisajátítás után kibocsátott állami értékpapírokat. A magyar püspökök száma csökkent, ugyanakkor a nagybányai görög katolikus püspökség létrehozása következtében a román püspökök aránya megnövekedett.

A konkordátum természetesen a túlnyomó ortodox országos többség heves ellenállásába ütközött. 1929. július 7-én ratifikálták a szerződést, amely 1948. július 17-ig maradt érvényben, amikor is a román kormány egyoldalúan felbontotta.

Hamarosan megkezdődött a támadás az erdélyi egyházmegye nagy múltú autonóm szerve, a Státus ellen – annak teljes megszüntetéséért. Már a konkordátum-tárgyalások idején „elhíresült” a Státus-ellenes vezér, Onisifor Ghibu kolozsvári egyetemi tanár. A harmincas években valóságosan fanatizálódott a katolikusok elleni harcban. A konkordátum becikkelyezésekor elérték a bukaresti nuncius útján, hogy a konkordátumban felsoroltakon kívül nem élvezhet más katolikus szervezet jogi személyiséget. Ennek fő célpontja természetesen a Státus volt. Az intézkedés jó alapot szolgáltatott az évszázadok viharaiiban megedződött katolikus egyház fellegvárának megtépázására.

Majláth Gusztáv Károly helytállása – Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári főpásztor szívós, kitartó munkája, szelídsége, megnyerő személyisége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az erdélyi egyházmegye vallásos és szervezeti élete ellenálljon az impériumváltást követő társadalmi és nemzetiségi földcsuszamlásnak. Mintegy a külső szorítás ellenhatásaként újra felfelé ívelt a hitélet. Majláth a keresztény kulturális haladás elkötelezettjeként mindenhol ott volt, ahol személyes bátorításra és kiállásra volt szükség. Életének alkonyán erőt vett rajta a testi gyengeség.

Adolf Vorbuchner – 1936-ban a betegeskedő Majláth mellé a pápa segédpüspököt nevezett ki: Adolf Vorbuchnert, a nagyszebeni apát-plébánost. Majláth teljes visszavonulása után csak néhány hónapig kormányozhatta egyházmegyéjét. Az erdélyi katolikus egyháztörténelem Vorbuchner legnagyobb fegyvertényének a rítusváltoztatás-vitában megmutatkozott magatartását jegyzi. A harmincas évek közepén ugyanis az állami belpolitika nemcsak lehetővé tette, de törvényi úton ösztönözte is a felekezeti áttéréseket és a rítusváltoztatásokat – természetesen a görög rítus és jelesül az ortodoxia javára. Vorbuchner

kérésére Tisserant bíboros, a római Keleti Kongregáció titkára Romániába jött, hogy a helyszínen tanulmányozza a katolikusok által sérelmezett állami beavatkozást. Sajnos a bíboros olyanoktól kért információkat, akik még arról is sikerrel győzték meg, hogy a székelyek voltaképpen román eredetűek és egykor görög katolikusok voltak. Vorbuchner segédpüspök azonban elhárította magától a rítusváltoztatás által a görög katolikus egyházba tértekért a felelősséget.

Vorbuchner 1938-ban halt meg Bécsben. Őt a közismertté lett ifjúsági lelkipásztor, az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség igazgatója, Márton Áron követte a püspöki székben. 1938. december 24-én kapta meg kinevezését.

A szerzetesrendek elsorvasztása – 19. századi működésük tükrében – A

szerzetesrendek erdélyi megerősödése és munkájuk jelentékenyen érezhető társadalmi hatása egyaránt a 19. és 20. század fordulójára tehető. A ferences obszervánsok Szent Istvánról nevezett rendtartománya 1900-ban a dévai, alvinci és körösbányai rendházzal gyarapodik, majd a világháború után a szatmári, máriaradnai és kaplonyi kolostorokat kapják meg. A századforduló idején tapasztalható ferences fellendülés meghatározó alakja Csizsér Elek, majd Trefán Leonárd rendtartományfőnök. A ferencesek rendi kiképzőrendszere a székelyudvarhelyi küsszeminiumből, a szászmedgyesi noviciátusból, a csíksomlyói filozófiai iskolából és a vajdahunyadi teológiai iskolából állt.

A minorita ferencesek központja a trianoni fordulat után Aradon volt. Marosvásárhelyen és Nagybányán működtették rendi iskoláikat.

Az Erdélyben működő piaristák a századelőn a magyarországi rendtartományhoz tartoztak. 1921-ben Temesváron vikariátussá alakult az erdélyi piarista szervezet, majd 1925-ben önálló rendtartománnyá. Az impériumváltozás idején Kolozsváron, Temesváron, Nagykárolyban és Máramarosszigeten voltak iskoláik. Minthogy a kolozsvári iskola a Státus tulajdona volt, a román tanügyi törvénykezés mellett is megőrizhették a magyar tannyelvet. Temesváron át kellett térniük a románra, a váradi és szigeti gimnáziumot miniszteri rendelettel megszüntették.

A jezsuiták – bár 1814-től a nagyvilágban újra szabadon működhettek – vidékeinken csak 1858-ban alapítottak önálló rendházat. Hám János szatmári püspök telepítette le őket Szatmárnémetiben. Ők vezették a gimnáziumot és a püspöki konviktot. A szatmári jezsuiták gyakran vállaltak erdélyi szolgálatot is, kivált a státusi gimnáziumokban, ahol rendszeres lelkigyakorlatokat vezettek. A jezsuitáknak Cernăuți-ban önálló romániai rendtartománya alakult, amelynek görög katolikus ága is volt. Az 1930-as években Kolozsváron is letelepedtek, ahol a kolozsmonostori plébániát vezették.

Az Erdélyben működött női szerzetesrendek közül egyedül az orsolyitáknak van hosszabb történetük, őket ugyanis már 1733-ban betelepítették Nagyszebenbe. Iskolájuk hosszú időn keresztül két ágban működött – mégpedig a szülők vagyoni megkülönböztetése alapján. 1908-ban közös polgári lányiskolát állítottak fel a régi helyett.

Az erdélyi egyházmegye szempontjából jelentős, 19. századi alapítású női szerzetesrend a szatmári irgalmas nővéreké. Gyulafehérváron még Haynald püspök adott nekik rendházat 1858-ban, majd rájuk bízott egy általa alapított kórházat is. Fogarasy Mihály püspök 1876-ban Gyergyószentmiklóson is letelepítette az irgalmas nővéreket. Nevelő és beteggondozó működésük köre tovább terjedt Székelyudvarhelyre, Sepsikőröspatakra, Sepsiszentgyörgyre és Kolozsvárra is, ahol 1912-ben a Szent Erzsébet aggmenház kezelését vették át.

Battyány Julianna grófnő kezdeményezésére Haynald püspökségének idején jelentek meg Erdélyben a mallersdorfi ferences nővérek. Nagyszebenből terjedt tovább a rend, számos városba hívták a nővéreket. 60 év múlva már 16 házban 272 nővér dolgozott, ami külön erdélyi rendtartomány létrehozását tette indokolttá. 1923-ban ezért az erdélyi püspök főhatósága alatt létrehozták a petrosényi rendházban a noviciátust. Egyebek mellett Petrosényban,

Marosvásárhelyen, Brassóban, Nagyváradon, Lupányban, Kolozsváron, Váradon, Szamosújváron, Sepsiszentgyörgyön folytattak áldozatos beteggondozó és oktató munkát.

A szociális testvérek társaságának tagjai 1928-ban telepedtek meg Kolozsváron, ahol már két éve bérbe vették a Státustól és működtették a Központi Szállót. A testvérek mint egyesületi vezetők, hitoktatók, szegénygondozók, vasút- és kórházmissziók vezetői, egészségügyi nővérek, járási-városi szociális előadók, vendéglátóipari munkások dolgoztak az egyházmegyében. 1933-ban Nagyváradon kétéves szociális iskolát, majd Kolozsváron főiskolát nyitottak.

Hitélet, intézmények, szervezetek – A hitélet a húszas-harmincas években – a hatalmi tényezők sokszoros beavatkozása, erőszak-intézkedései ellenére is – erőteljes volt. Csak néhány intézménynév következnek alább, amelyek a katolikus közélet pezsgését, sokrétűségét bizonyítják. Ilyen egyesület volt az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség, az Erdélyi Katolikus Akadémia, a Szent Kereszt Hadsereg, a Katolikus Nőszövetség, a Kolping, a Kalot, a Dolgozó Lányok Egyesülete vagy a Kaláka.

Márton Áron püspök – Mivel a romániai lekipásztorkodás súlypontját a gyulafehérvári egyházmegye jelenti, érthető, hogy a háború után a magyar nemzetiségi és a román állami érdeklődés egyaránt kitüntetett helyen tartotta Márton Áron személyét. 1938-as karácsonyi kinevezése osztatlan örömet jelentett az egész magyar nemzetiségnek, a protestánsokat és más vallásúakat – de talán még a nem-hívőket – is beleértve (ez alól csak néhány idősebb gyulafehérvári tisztségviselő képezett kivételt). Márton Áron következetes háborúellenessége természetesen csak erősítette az iránta érzett rokonszenvet. Az 1939 novemberében elmondott és az Erdélyi Iskola hasábjain közzé tett beszédében nemzetközileg is az elsők között emelte fel szavát a háború ellen, majd 1944. május 18-án, három nappal a deportálás megkezdése után az egész magyar nyelvterületen elsőként tiltakozott nyilvánosan az elhurcolások ellen.

1940: Észak-Erdély sorsfordulása – Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés a gyulafehérvári egyházmegyét kettészakította. 86 plébánia és 86 000 katolikus (21%) maradt Dél-Erdélyben, míg az északi részen 163 plébánia és 341 000 hívő (79%). Márton Áron Gyulafehérváron maradt, de az észak-erdélyi részekre püspöki helytartóságot szervezett Kolozsvár központtal, Sándor Imre vezetése alatt. A teológiai szemináriumot is Kolozsvárra helyezték át. A bécsi döntés valóságos exodust indított el Dél-Erdélyből. Az északi Erdély-részen ezért érezhetően fellendült a katolikus élet, külön szórvány-gondozó irodát állítottak fel és intenzív missziós munka folyt. A dél-erdélyiek északra húzódása viszont jelentősen hozzájárult a Marostól délre eső területek (leglátványosabban talán a Zsíl-völgye) etnikai átrendeződéséhez és a magyarság pozícióinak általános gyengüléséhez.

1944: Észak-Erdély újabb sorsfordulása – Észak-Erdély visszakapcsolása a román államba rendkívül erős hatású volt a helyi társadalom alakulására nézve. Az elvonuló szovjet csapatok nyomában hamarosan megérkeztek a román hatóságok, amelyek – a négyéves „magyar világ” miatt érzett bosszúszomjtól hajtva – megkezdték a magyar lakosság tömeges deportálását, munkatáborba-hurcolását. A Maniu-gárdisták bosszú-hadjáratot indítottak, kegyetlenkedtek, tömeggyilkosságok jelezték útjukat. Az atrocitásokat, gaztetteket maguk a szovjetek elégették meg, akik kiharcolták a román közigazgatást Észak-Erdélyből. Négy hónapon keresztül, 1944 novemberétől 1945 márciusáig ez a térség mint önálló, helyi autonómiákra alapozott területi és közigazgatási egység működött.

A román kormány korlátozó intézkedései – A Petru Groza miniszterelnök nevével fémjelzett időszak az elkeseredett magyarság szempontjából reményt keltően indult –

különösen az oktatásügy terén. Az ígéretes kezdet azonban hamis előjel volt. Az engedmények csak az 1947-es párizsi békeszerződés aláírásáig tartottak.

Bár az 1945-ös Nemzetiségi Statútum, akárcsak a párizsi békeszerződés, teljes vallásszabadságot biztosított az egyházaknak, a katolikus egyház mindkét romániai rítusának üldözése gyakorlatilag 1945 őszén megkezdődött. Márton Áron már ez év húsvétján levélben fordult Grozához a magyarságot ért méltánytalanságok orvoslását kérve. 1946-ban kelt második levelében pedig ezt írja a miniszterelnöknek: „Népünk szívesen ajándékozza meg bizalmával azt, aki jó szándékkal közeledik hozzá, de igen bőséges tapasztalatokkal rendelkezik ahhoz, hogy a szavak és tettek, az ígéretes és az intézkedések, a törvény és a végrehajtás között az ellentmondást észrevegye.”

Hajsza Márton Áron ellen – Az államhatalom – a kommunista beállítottságú Magyar Népi Szövetség útján – hajsztát indított Márton Áron ellen. A Népi Szövetség 1945-ös marosvásárhelyi kongresszusán határozottan elkötelezte magát a kommunista román állam és az ország végleges területi integritása mellett. A határozatot igyekeztek ugyan titokban tartani, de ez alig sikerült. Márton Áron még 1945 decemberében – a béketárgyalások lezárása előtt – összehívta az erdélyi magyarság legjelentősebb vezetőit. Közös memorandumban tiltakoztak a Népi Szövetség állásfoglalása és az erdélyi magyar ügyekben való képviselése ellen. 1946-ban világossá vált, hogy a magyar kormány nem akarja vállalni az erdélyi magyarság támogatását. Márton Áron 1946-os csíksomlyói beszédében több tízezres tömeg előtt újra kijelentette: „Nem vállalhatjuk többé az igazságtalan és megalázó helyzetet. És kérjük: ne kényszerítsék ezt ránk azok sem, akik a sorsunk fölötti döntés jogát maguknak tartják fenn. (...) Szabad emberhez és szabad néphez méltó életet kívánunk élni, mert ehhez Isten adta jogunk van.”

1948-49 – Romániában a katolikus egyházat alapjaiban rázta meg az 1948-49-es évek diktatórikus államintézkedései. Bár az ez évben életbe lépett alkotmány elméletileg biztosította a lelkiismereti és vallásszabadságot, egyházi iskolák és más intézmények egész sorát államosították (fedezeti ingatlanaikkal együtt), betiltották a szerzetesrendek működését, „felszámolták” a görög katolikus egyházat. A történelmi egyházak többi 14 „elismertjével” szemben hivatalosan egyedül a római katolikus egyház lett „megtűrt”. Márton Áron nyíltan visszautasított minden olyan egyezkedést, amely a katolikus egyház jogának és tanításának sérelmével járt volna. A hatóságok számára az is irritáló volt, hogy a püspök papjai útján erősen pártolta a „föld alá” szorult román görög katolikusokat, s a templomaiktól megfosztott görög rítusú hívek és papok otthonra találtak a római katolikus templomokban.

Egyházi vezetők letartóztatása – Vértanúk – Márton Áron letartóztatása 1949. június 21-én következett be. Miközben Bukarest felé tartott, autóját Tövis közelében a közúton megállították, a püspököt pedig őrizetbe vették. Az ok nyilvánvaló volt: Márton Áronban felismerték azt az egyéniséget, aki a hányattatás és szorongatás idején is gondolkodó feje, érző szíve és megtörhetetlen lelkiismerete lehet egyházmegyénének. További letartóztatások is következtek: Scheffler János szatmári püspök előbb kényszerlakhelyre került, majd fogságba hurcolták. Pacha Ágoston temesvári püspököt is letartóztatták. Márton Áront 1951 augusztusában életfogytig tartó kényszermunkára ítélték. Scheffler püspök a jilavai börtönben meghalt, Pacha Ágostont válságos állapotban kiengedték (egy hónappal élte túl szabadulását). Börtönben halt meg két ordinárius, Boga Alajos és Sándor Imre is.

„Béke” = kommunista hódoltság – A párizsi béketárgyalásokon a magyarok semmilyen engedményt nem tudtak elérni. A kisebbségvédelmi garanciákat a nagyhatalmak be sem vették a békeszerződés szövegébe, csupán az emberi jogok általánosságait említették. Az államhű Takács Lajos a román parlamentben erről így szólt: „Köszöntjük a román kormányt, hogy a

békeszerződésből eltávolított minden kisebbségvédelmi záradékot, mert úgy érezzük, hogy hasonló záradék árnyékot vethetne arra a léghőre, amelyben a nemzetiségek és a román nép munkálkodik.”

1950 áprilisában tartották azt az értekezletet, amelyre papokat és világiakat egyaránt „meghívtak” – *a béke megvédésére*. A békeszólamok azonban csak ürügyül szolgáltak a katolikus egyházszervezet megosztására. Az államhatalom azt szorgalmazta, hogy a katolikus egyház „az alkotmány szellemében illeszkedjék be a törvényes keretek közé”. A gyulafehérvári egyházmegyéből 27 pap jelent meg a marosvásárhelyi értekezleten, igaz: a vezető szerepet vállaló néhány pap kivételével nem önként, hanem kifejezett kényszer hatására vagy a békemozgalom megtévesztő szlogenjei nyomán.

Aknamunka: a Státus befolyásolása – A hatalmi oldalról kísérletek történtek a Márton Áron által 1948. augusztus 20-án ideiglenesen felfüggesztett Római Katolikus Státus törvénytelen, „állami” megszerzésére is. 1951. március 15-ére Kolozsvárra összehívták a státusgyűlést, amelyre a kommunista párt aktivistái és a titkosrendőrség irányításával delegátusokat „jelöltek ki” Románia egész területéről. A Státus alapokmányára hivatkozva arról próbálták meggyőzni az egybegyűjtött világiakat, hogy a püspök akadályoztatása esetén szorgalmazzák az egyházi irányító szerep átvételét – természetesen az államhatalomnak megfelelő irányban.

A titkos ordináriusok – Márton Áron a negyvenes évek egyházügyi helyzetét reálisan értékelve és a Szentszék 1948-ban kiadott *Nominatio substitutorum* dekrétuma alapján intézkedett a legális egyházkormányzat biztosítására. Megszervezte a titkos ordináriusok „intézményét”, amely a joghatóság folyamatosságát úgy biztosítja, hogy az előljáró (elsőként maga a püspök) két „utódot” nevezett ki; az első akadályoztatása esetén lép elő a második – s e pillanatban az első elveszíti joghatóságát. Az ordináriusnak gondoskodnia kellett szolgálati utóda és pót-utóda személyéről. A lánc védelmét gyónási titoktartásnak kellett biztosítania.

Márton Áron kiszabadulása és háziőrizete – Márton Áron utolsó börtönállomása a jilavai földalatti börtön volt. Kiszabadulása érdekében nemzetközi mozgalom indult. 1954-ben a kormány mérlegelte ugyan szabadon bocsátását, ennek azonban az lett volna a feltétele, hogy a püspök szakítson Rómával s létrejöjjön a romániai nemzeti egyház. Márton Áron erre nem volt hajlandó. A sikertelenség láttán, illetve a meggyőzésére vonatkozó további kilátások híján 1955-ben elrendelték szabadon bocsátását. A püspök első körlevelében közölte papjaival, hogy átvette a püspökség vezetését és töredelmességre szólította fel mindazokat, akik vétettek az egyházi előírások és a hűség ellen. 1956 nyarán újra megvonták tőle a mozgási szabadságot, megtiltották, hogy elhagyja a püspöki palotát. Egy alkalommal még rá is lőttek a várdombról, amikor a palota kertjében sétált.

Az 1956-os letartóztatási hullám – Az 1956-os magyarországi forradalom tragikus hatással volt az erdélyi magyarságra. A levert felkelés és megtorlás légkörében a megfélemlített erdélyi magyarság ellen megindult az első nagyobb románosító hullám. 1957-58-ban az egész romániai magyarságra kiterjesztették a revizionizmus vádját. Mintegy 40 ezer magyart tartóztattak le, kis részüket ki is végezték.

A Ceaușescu-időszak kezdete – 1965-ben Nicolae Ceaușescu került a kommunista párt élére. 1967-ben – Franz König bécsi bíboros romániai látogatása során – feloldották Márton Áron háziőrizetét. 1968-tól folytatódott diadalmenet-szerű bérmaútjai, sőt 1969-ben sikerült Rómába is eljutnia. Harminc éve volt már püspök, amikor először találkozott a világegyház akkori fejével, VI. Pállal. Az 1968-as csehszlovákiai események és a szovjet fegyveres

beavatkozás felgyorsította a romániai enyhülési folyamatot a nemzetiségekkel szemben. Az erdélyi magyarságnak bővültek az intézményei. Az engedmény azonban nem sokáig tartott: a 70-es évektől megkezdődött az új nemzetiség-politikai irányvonal kidolgozása és végrehajtása. Ez a kezdete a nacionalista parancsuralmi rendszernek, amely a romániai magyarság és a többi nemzetiség teljes beolvasztását tűzte ki célul.

A hetvenes évek korlátozásai, az egyházi közélet beszűkülése – A románosítási és antiklerikális törekvésekkel párhuzamosan és azok következményeként az egyház társadalom-alakító lehetőségei gyökeresen beszűkültek. A gyulafehérvári Hittudományi Főiskolán hatósági rendelkezéssel folyamatosan csökkentett numerus clausust határoztak meg. Az állambiztonsági szervek rendszeresen zaklatták a vallásukhoz ragaszkodó falusi lakosságot, az értelmiségieket (különösen a tanárokat), a tisztviselőket. A vallásoktatás helyét és idejét önhatalmúlag korlátozták: csak a templomok sekrestyéiben és csak szombaton lehetett katekézist folytatni. Az állami kulturális rendezvények időpontjával is manipulálták a hitgyakorlást: szinte egymást érték a vasárnapi matiné, az iskolai versenyeket is a vasárnapokra összpontosították. Ezeknek az éveknek ugyanakkor megvoltak a maguk névtelen, szívós ellenállói is. A papság általános erkölcsi szilárdsága példamutatónak bizonyult, s bár az államilag erőltetett ateizmus és antiklerikalizmus erősen tizedelt, az egyház tartását nem tudta megtörni.

Jakab Antal püspök – Márton Áron 1980. szeptember 29-én, 84 évesen halt meg. Segédpüspöke, az ötvenes-hatvanas évek katolikus ellenállásában sokszorosan megpróbált Jakab Antal vette át az egyházmegye irányítását. Fojtogató légkörben, nemzetiség- és vallásellenes állami rémuralom közepette kellett hűségben megtartania a katolikus egyházat 1989-ig, a demokratikus földindulásig, illetve a bukaresti palotaforradalomig, amely Ceaușescu kivégzésében érte el csúcát 1981-től az egyházmegye segédpüspöke Bálint Lajos, a későbbi gyulafehérvári érsek volt. Ettől kezdve az egyházak valamelyest föllélegeztek.

Ez azonban még nem történelem.

Titkos ordináriusok

Alább a titkos ordináriusok sorát ismertetjük. Egyikük-másikuk rövid ideig vihette a joghatóság stafétabotját, mert hamar rajtaütöttek. Nevüket, hősiességükre vállalkozó életüket mégis ismernünk kell; szó sem volt arról, hogy püspökök lesznek, ők csak a felelősséget vállalták a Rómához való hűségben.

A sort **Boga Alajos** (1886-1954), az egyházmegye általános helynöke nyitotta meg. Bogától a Kultuszminisztérium 1950. március 28-án kelt levelében propagandaszerű, a békéről szóló körlevél kibocsátását kérte. Boga XII. Piusz pápa karácsonyi békeszózata alapján írta meg körlevelét április 10-én, s elítélte azokat a békegyűléseket, amelyeken a pápa ellen nyilatkoztak. Nemsokára, május 10-én letartóztatták.

A másik „szárny” első kiszemeltje, **Sándor Imre** provikárius (1893-1956) lett az ordinárius 1950. május 10-étől 1951. március 10-éig. 1940-1944 között az észak-erdélyi részeket kormányozta Kolozsvár székhellyel, azelőtt a Népszövetség igazgatója és udvarhelyi főesperes volt. A râmnicul-sărat-i börtönben halt meg.

Sándor Imrével egyszerre tartóztatták le 1951. március 10-én a Boga-féle lánc következő láncszemét, **Gajdáty Béla** (1887-1952 után), aki korábban teológiai rektor és a püspökség irodaigazgatója volt. A nagyenyedi börtönben halt meg.

Sándor Imre kiszemelt utóda **Jakab Antal** kanonok, a teológiai főiskola vicerektora volt. Valójában addig titkos pozíciójából a békevonatra tolódo gyulafehérvári káptalan „ugratta ki”. Nem sokáig maradhatott az egyházmegye élén, mert 1951. augusztus 24-én letartóztatták.

Jakab Antal állította vissza a titkos ordináriusok párhuzamos, kettős láncát. Első számú megbízottja **Márton Mózes** (1896-1968) csíkszentdomokosi plébános volt (aki **Szilveszter Sándor** (1902-1970) sepsiszentgyörgyi esperes-plébánost jelölte utódául) második jelöltje pedig **Kovács Béla** kovásznai plébános volt (aki **Jakab László** (1911-) székelyudvarhelyi plébánost választotta ki).

Márton Mózes 1951. augusztus 24-étől 1952. február 4-éig, letartóztatásáig volt az ordinárius. Ő már nem tudta egyértelműen elfogadtatni magát a főesperesekkel. Főleg Baráth Béla kolozsvári főesperes utasította vissza és Kovács Béla mellett agitált.

1952. február 4-én egyszerre tartóztatták le Márton Mózessel a soron következő másik három jelöltet (Kovács Bélát, Szilveszter Sándort és Jakab Lászlót), s a brassói Siguranța-ra vitték őket. Azt akarták elérni, hogy beleegyezésük révén a Jakab Antal után a kormányzást joghatóság nélkül átvevő Adorjáni Károly kanonok egyházilag is hivatalossá válják. Feltételezik, hogy Kovács Béla jelölte a maga részére vicarius generalisnak.

A kinevezési rendszer itt válik a mai kutató számára is homályossá. Először is Kovács Béla még nem volt ordinárius, s az egyszerre való letartóztatással mind a négy pap (Márton, Kovács, Szilveszter, Jakab) elveszítette a joghatóságot. A hatósági vizsgálat idején a joghatóság **Léstyán Ferencnél** (1913-) volt, tulajdonképpen 1952. február 4-től.

A titkos ordináriusok láncolata máris helyreállt. Szilveszter Sándor kiválasztottja Léstyán Ferenc, aki a „négyek” szabadulása után a kétséges helyzetben – Márton Mózessel egyetértésben – a joghatóság biztosítására ismét Szilveszter Sándort jelölte, aki alig két hónapig volt ordinárius.

Őt követte **Lajos Balázs** (1894-1970) 1954-ig, akit **Simonffy Andor** mint delegatus specialis mentett fel és bízta meg **Fuchs Gábort** (1910-1973) 1954 elejétől decemberig. Máig felderítetlen maradt, hogy 1955 elején **Ábrahám Miklós** (1907-1996) volt-e az ordinárius. Tény, hogy háromszor került börtönbe – és nem ok nélkül. Az 1990-es évek elején olyan öreg volt már (meg is vakult), hogy maga sem tudott teljes szellemi tisztasággal visszaemlékezni.

A papság se tudta végigkövetni a titkos ordináriusok igazi vonalát. Az eligazító munkában kitűnt a jogász **Gurzó Anklét OFM** (1912-1989) novíciusmester és **Godó Mihály SJ** (1913-1996). Többen is voltak, akikhez nem került a joghatóság, bár a titkos ordináriusok sorában jelöltek voltak (pl. Gajdátsy Béla, Jakab László).

A Szentszék titkos püspököket is kinevezett, joghatóság nélkül: **Eröss Alfréd** (1909-1950) és **Macalik Győz** (1890-1952).

A helyzetet tovább bonyolította, hogy ugyanakkor amikor O'Hara nuncius távozott Romániából, állítólag – szóban – megbízást adott Hieronymus Menges bukaresti egyházmegyei papnak az egyházmegyei kormányzó állítására. Ezzel megindult a zavart is okozó apostoli delegátusok sora: Dukát József (1950-től 1953-ig) és Simonfi Andor (1953-tól 1955-ig).

A kommunista államhatalmi egyházüldözés időszakában fontos szerepet játszó személyiségek a gyulafehérvári egyházmegyében

(Márton Áron püspökre alább nem térünk ki, mivel egyházkormányzói szerepét *Az „impériumváltás” után* című fejezetben méltattuk.)

Ábrahám Miklós (Szamosújvár, 1907. aug. 7. – Barót, 1996. ápr. 24.)

1929-ben szentelte pappá Majláth Gusztáv Károly püspök. Lelkipásztori szolgálatot több helyen teljesített. Háromszor börtönözték be, összesen hét és fél évig. Hűséges egyházi magatartásáért a titkos ordináriusok sorába került (Fuchs Gábor választotta ki). A joghatóságot 1-2 hónapig gyakorolta, Márton Áron szabadulásáig.

Benedek Simon, Fidél OFM (Székelyszentlélek, 1907. okt. 3. – Esztelnek, 1979. máj. 6.)

1930-ban szentelték pappá. 1945-ben a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen történettudományból doktorált. A szerzetesrendek feloszlása után a dési rendházban, a ferencesek számára kijelölt „gyűjtőtáborban” a fiatalok noviciusmestere. 1961-ben tartóztatták le és ítélték el. 1964-ben szabadult. A rend titkos tartományfőnöke volt haláláig.

Boga Alajos (Csíkkozmás, 1886. febr. 18. – Máramarossziget, 1954. szept. 14.)

Teológiai tanulmányait Bécsben végezte. Filozófiából doktorált Kolozsváron. Igen változatos papi munkaterületeken dolgozott (tábori lelkész, gimnáziumi tanár, igazgató, egyházmegyei tanfelügyelő). Márton Áron püspök általános helynökeként vette át az egyházmegye kormányzását. 1950. május 10-én tartóztatták le.

Boros Domokos, Fortunát OFM (Zetelaka, 1895. jún. 3. – Capul Midia börtön, 1953. márc. 16.)

1918-ban szentelték pappá, Szegeden doktorált. Történész, 1942-től a ferencrend erdélyi tartományfőnöke. A ferences lap munkatársa és szerkesztője volt. Többszöri zaklatás után 1951-ben kényszermunkára hurcolták, s mint „gyengélkedőt” lapáttal agyonverték.

Csiszér Imre, Elek OFM (Csíksomlyó, 1856. nov. 6. – Brassó, 1942. ápr. 27.)

1879-ben szentelték pappá. Több ferences kolostor házfőnöke volt, 1911-től provinciális (tartományfőnök). Ekként az erdélyi provincia megreformálója volt. Aszkéta, szentéletű atya. Boldoggá avatását 1992-ben kezdeményezték.

Dávid László (Kézdivásárhely, 1907. aug. 17.- Kolozsvár, 1992. aug. 20.)

Teológiai tanulmányai a római Gergely egyetemen fejezte be, ahol 1931-ben szentelték pappá. Hittanár és lelkész volt, az 1940-es években az észak-erdélyi részeken a szórvány-pasztoráció szervezője, teológiai tanár, majd püspöki titkár (1946-tól). 1951-től 1964-ig, tizenhárom évig börtönsors jutott neki osztályrészül. Szabadulása után plébános volt Fogarason, Gyulafehérváron és Kolozsváron.

Eröss Lajos (Csíkborzsova, 1919. okt. 10. –)

Kolozsvári segédlelkészként maradt hűséges a titkos ordináriusi vonalhoz. Fuchs Gábornak volt az egyik jelöltje, de Márton Áron szabadulása folytán nem került sor a szolgálat tényleges

viselésére. Letartóztatták és tíz évig börtönben, 4 évig bărăgani munkaszolgálatban élt. Szabadulása után, 1965-től Csíktaploccai plébános, 1972-től Márton Áron irodaigazgatója volt.

Ferencz Benjámín (Csíkpálfalva, 1909. dec. 10. – Csíkcsicsó, 1978. jan. 3.)

Márton Áron püspök irodaigazgatójaként – vele együtt – tartóztatták le először. Kilenc évet töltött börtönben és munkaszolgálaton. 1964-ben térhetett vissza az egyházmegyébe, haláláig lelkipásztorkodott Csíkcsicsón.

Fuchs Gábor (Brassó, 1910. márc. 12. – Nagyszeben, 1973. aug. 20.)

Tanulmányait Berlinben fejezte be, majd lelkipásztori szolgálatot teljesített Nagyszebenben és Petrosényben. Mivel nem ismerte el az egyházmegyére ráerőszakolt állami vezetést, Harasztosra helyezték, majd amikor kiderült titkos ordináriusi minősége, vizsgálati fogságba és börtönbe került. 1964-ben szabadult. Szebeni főesperesként halt meg.

Gajdátsy Béla (Bécs, 1887. jan. 6. – Nagyenyed, 1952 után)

1918-ban szentelték pappá. Teológiai tanárként működött Gyulafehérváron, Kolozsváron. Szemináriumi rektorként jelölték titkos ordináriusnak. 1951 márciusában tartóztatták le, hazaárulás vádjával ítélték el. A nagyenyedi börtönben halt meg.

Godó Mihály SJ (Kisiratos, 1913. szept. 25. – Újszentanna, 1996. szept. 22.)

A teológiát Krakkóban, majd Szegeden végezte, ahol 1942-ben szentelték pappá. Hittanárként működött. Több alkalommal titkos futárszolgálatot teljesített Mindszenty bíboros és Márton Áron püspök között. 1946-tól egyetemi lelkész volt Kolozsváron, 1949-ben Szamosújvárra deportálták. A papságot megpróbálta távol tartani a békemozgalomtól. 1952-től háromszor börtönözték be. Utoljára 1980-ban szabadult.

Gurzó György, Anaklét OFM (Gyergyószárhegy, 1912. ápr. 25. – Székelyudvarhely, 1989. márc. 30.)

Teológiai tanulmányait Rómában fejezte be, egyházjogból doktorált. A ferencesek novíciusmestere Mikházán, hittanár Marosvásárhelyen, teológiai tanár Vajdahunyadon, majd a „dési” egyházhi központ lelke és a működésnek indult titkos ordináriusság jogi tisztázója az egyházmegyes papság felé. Börtönévei után Csicsókeresztúron lelkészkedett, 1969-től nyugdíjba vonulásáig a gyulafehérvári Szeminárium spirituálisa és tanára volt.

Gyárfás Elemér (Borzás, 1884. aug. 27. – Bukarest, 1945. okt. 4.)

Politikus, publicista. Jogot tanult Kolozsváron, Budapesten, Párizsban. Az erdélyi Római Katolikus Népszövetség alapítója és elnöke. 1933-tól az egyházmegyei tanács (Státus) világi elnöke volt.

György Lajos (Marosvásárhely, 1890. április 3. – Kolozsvár, 1950. dec. 31.)

Közíró, szerkesztő. Márton Áronnal 1933-ban indították az Erdélyi Iskola című folyóiratot. 1931-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1942-től az MTA rendes tagja. Az erdélyi Római Katolikus Státus utolsó világi elnöke volt.

Huber József (Kőrösbánya, 1915. febr. 24. – Gyulafehérvár, 1983. dec. 6.)

Teológiai tanulmányait Rómában fejezte be. Marosvásárhelyen hittanár volt a 40-es években (Tenkén lelkipásztorkodott). Márton Áron börtönévei után legfőbb munkatársa. Irodaigazgató és teológiai tanár. Csendes és kitartó munkájával méltán érdemelte ki a „szürke eminenciás” címet. Élete a szerzetesi szellemű, folyamatos aktivitás jegyében telt (premontrei szerzetesként kezdte, Felix néven).

Jakab László (Kolozsvár, 1911. jún. 12. –)

1934-ben szentelte pappá Majláth Gusztáv püspök. Hittanári és lelkipásztori szolgálatot teljesített. A titkos ordinárius sorozat egyik tagja volt, Jelenleg Csíkszeredában nyugdíjasként él.

Lajos Balázs (Csíktaploca, 1894. szept. 2. – Csíktaploca, 1970. szept. 28)

Tanulmányait Budapesten fejezte be. Több helyen lelkipásztorkodott. Csíkmindszenti plébánosként 1952-től gyulafehérvári titkos kormányzó. Az erdélyi egyházmegye egyik legkiválóbb misszionáriusa volt.

Léstyán Ferenc (Csíkszentkirály, 1913. febr. 12. –)

1937-ben szentelték pappá. Tordai káplánsága után 1942-ben püspöki levéltáros lett. A világháború után lelkipásztori munkát végzett. Szilveszter Sándor jelöltje volt a titkos kormányzási vonalon. Rövid ideig börtönbe vetették, 1955-től nyugdíjba vonulásáig marosvásárhelyi plébános-főesperesként dolgozott. A 90-es években érseki helynök volt.

Macalik Győző (Nagyszeben, 1890. március 1. – Jilava, 1952.)

A római Gregorianán tanult. 1922-től a gyulafehérvári Szeminárium spirituálisa és tanára, majd 1941-től püspöki irodaigazgató. 1951-ben szentelte püspökké Alexandru Cisar bukaresti érsek. 1951 augusztusában letartóztatták, a jilavai börtönben halt meg.

Márton Mózes (Zetelaka, 1896. márc. 11. – Csíkszentdomokos, 1968. júl. 23.)

1919-ben szentelték pappá. Csíkszentdomokosi plébánosként első jelöltje volt Jakab Antal ordináriusnak. Kétszer is letartóztatták, de nem volt hajlandó a joghatóságot továbbadni a Gyulafehérváron államilag szorgalmazott, jogtalan kormányzatnak.

Sándor Imre (Csíkverebes, 1893. aug. 23. – Râmnicu-Sărat, 1956)

1916-ban szentelték pappá. Kiváló lelkipásztor volt. Márton Áron előtt az erdélyi Római Katolikus Népszövetség elnöke, majd székelyudvarhelyi plébános-főesperes volt. 1940-45 között a kettészakadt egyházmegye északi részében kolozsvár központtal püspöki kormányzó. Az egyházmegye újraegyesítése után vikárius és a káptalan nagyprépostja. Boga Alajos letartóztatása után alig egy évig (1950-1951) vezette az egyházmegyét. Egyházhűségéért börtönben fejezte be életét.

Szilveszter Sándor (Alsócernáton, 1902. jan. 12. – Brassó, 1988. ápr. 7.)

Majláth püspök szentelte pappá 1927-ben. Lelkipásztori és hittanári munkát végzett. Legfőbb szolgálati helye Sepsiszentgyörgy. Többször volt letartóztatva és rövid időre elítélve.

Veress Ernő (Kovászna, 1892. dec. 17. – Székelyudvarhely, 1973. márc. 16.)

1909. júliusától Gyulafehérváron tanult, 1915-ben pappá szenteltek. Az Erdélyi Tudósító szerkesztője. Kolozsmonostori plébánossága mellett Márton Áron helyettese volt a Szent Mihály plébánián. Később a gyulafehérvári Szeminárium spirituálisa. Ő szerkesztette az Erdélyi imádságos könyvet és a Preoratóriumot.

Fogalomtár

– A –

abszolutizmus – A feudális államrend egyik formája, amelyben az uralkodó korlátlan hatalomra törekszik, igyekezve megtörni a különböző helyi önrendelkezési formákat (városi, rendi, tartományi autonómiákat). Az abszolutizmus feltételezi azt, hogy az uralkodónak a rendi szervezettől, illetve a polgárságtól teljesen független pénzügyi és katonai bázisa legyen.

akadémita – (Főleg a középkorban) egyetemen felkészülő tanuló.

anabaptista, anabaptizmus, újrakeresztelők, újkeresztények – A vallási irányzat hívei a felnőttkorban való keresztelést tekintették egyedül lehetségesnek, illetve a gyermekkorban keresztelteteket újrakeresztelték. A reformáció népi irányzata. Erdélyében kivált a 16. század második felében terjedt el. 1570-től a fejedelmek üldözték az anabaptistákat, s majd csak Bethlen Gábor idején élték virágkorukat. Alvinci központjukban Mária Terézia idején a jezsuiták térítési missziókat szerveztek. Nagyonbbrészt katolizáltak, de irányzatuk mind a mai napig él: a baptista egyház keretén belül működnek a 20. század eleje óta.

antiklerikális, antiklerikalizmus – Papellenesség, a különféle szekularizációs folyamatokat kísérő csoporttörekvés, amely nem tagadja ugyan Isten létét, de az egyházat a maga hierarchikus felépítésével elutasítja.

antoniánus – Remete Szent Antal nevét viselő örmény szerzetesrend. Az evangelizálás szerves részének tekintették a nép tanítását, a kultúra-teremtő tevékenykedést. Erdélyben is megtelepedtek, Erzsébetvároson volt rendházuk és iskolájuk.

apát, apátság – Apátoknak nevezik az első szerzetesrendek házfőnökeit (eredete az arám abba [atya] szóban keresendő). Később a nagyobb rendházak apátjai püspöki jelvényeket is viselhettek, ami az egyházon belüli tekintélyük növekedését jelzi (például Cluny „süveges” apátja a 11. századtól). Az apátság kiemelkedő rangú szerzetesi kolostor.

arianizmus, ariánus – Ókori eretnekség, amely a Szentháromságon belül az Atya és a Fiú viszonyában a második személy alárendeltségét állítja. Nevét a 4. században élt Areiosz papról kapta. Erdélyben egy ideig ariánusoknak nevezték az unitáriusokat is.

arisztokrata, arisztokrácia – Görög eredete szerint „a legkiválóbb”, illetve „a legkiválóbbak uralma”. Késő-középkori és újkori értelmében a vagyonos és befolyásos elit uralkodását jelenti. Legáltalánosabban születési kategória volt, később átvitt értelemben is használták bizonyos tudományok, szakmák, funkciók kiválóinak jelölésére.

asszimiláció, asszimilál, asszimilálódik – történelmi értelemben egy etnikum részleges vagy teljes beolvadása egy másik, rendszerint egy magasabb társadalmi vagy kulturális fejlettséget felmutató etnikumba. Átvitt értelemben egy kulturális hagyomány gyors átvétele.

ateizmus, ateista – Istentagadó. Az ateista nem feltétlenül tagad bármiféle természetfölöttiséget, transzcendenciát, viszont nem hiszi, hogy létezik személyes Isten vagy istenek.

autonóm, autonómia, önkormányzat – Jogilag rögzített, a nagyobb közösségen (rendszerint az államon) belüli öngazgatási rendszer, illetve helyi érdekű, jogilag kodifikált öngazgatási jog. A történelem során igen változatos területek, közigazgatási egységek élvezhettek autonómiát, például a vármegyék, a szabad királyi városok, bizonyos faluközösségek, később testületek (például céhek), művelődési intézmények, egyházak stb. (A Magyarországhoz tartozó Erdély is önkormányzattal rendelkezett.)

avignoni fogság, avignoni pápák – A pápák a 14. században (1305-1376) a francia királyok „védnöksége”, illetve közvetlen befolyása alatt a franciaországi Avignonban tartózkodtak. Ezalatt építették fel az avignoni pápai palotát, helyetteseikkel irányították a pápai államot. A kortársak Izrael hetven évnyi babiloni fogságára utalva nevezték „fogságnak”. Visszatérésük után a pápák önszántukból nem hagyták el többé Rómát.

– B –

barokk – Művészettörténeti, tágabb értelemben kultúrtörténeti korszak, amelyet – kivált Európában – a 16. században teret nyerő protestantizmussal szembeni reakcióként az ún. „katolikus megújulás”, illetve „ellenreformáció” hívott életre. A barokkot a győzelmes katolikus egyház pompája, grandiózus bonyolultsága uralja. A barokk stílust ekként a díszes, lendületes, nem ritkán körülményes megformálásmód, az emberábrázolásban a szenvedés, a szenvedélyek, érzelmek, nagyívű mozdulatok megörökítése jellemzi.

bazilika – Építészettörténetileg csarnokot, közintézmény nagy méretű termét jelenti. A keresztény bazilika téglalap-alaprajzú, oszlopsorokkal fő- és mellékhajókra osztott templomtér, amelyet a szentélynél (keleten) félkupolával fedett oltárfülke (apszis) zárt. Később a bazilika kereszthajóval egészült ki. A román építészeti stílus (romanika) kitüntetett templomépítési eszménye. Egyházjogilag bizonyos helyi egyházak templomának a pápa által adományozott, kétfokozatú kiváltsága és rangja (basilica minor, basilica maior).

bencés rend, Benedek-rend – Rövidítése OSB (Ordo Sancti Benedicti). Nursiai Szent Benedek (5-6. század) által alapított szerzetesrend, amelynek első központja Monte Cassino volt. Benedek körültekintő alapszabályzatot, „regulát” készített az őt követő szerzeteseknek. Az egyes kolostorokban élő szerzeteseket az apátok, házfőnökök irányították. Eszményük a nap imával és munkával való megszentelése (közösségi életeszmenyüket tükröző jelmondatuk ennek megfelelően: Ora et labora! [Imádkozz és dolgozz!]).

bevett vallás (religio recepta) – az állam által elismert vallás, amelynek egyháza önrendelkezési és adószedési joggal rendelkezik, tagjai vallásszabadságot élveznek. Erdélyi vonatkozásban „bevett vallásoknak” nevezzük a római katolikust, a reformátust, az evangélikust és az unitáriust (a 16. századi fejedelemség korában rögzült vallásügyi állapot szerint).

biblikum – A Bibliával foglalkozó tudományág, amely további alágakra oszlik aszerint, hogy a Szentírás keletkezés- és fejlődéstörténetével, irodalmi, teológiai, kulturális vonatkozásaival foglalkozik vagy éppen értelmezi, magyarázza, a lelkipásztorkodás szolgálatába állítja (egzegézis).

bíboros, bíbornok, kardinális – Eredeti értelmében a római templomokban beiktatott (inkardinált) főpapok, akik a római püspöki szenátust alkották. Az inkardinált pap olyan szilárdan tartozik templomához, mint az ajtó és annak sarokvasa egymáshoz (cardo: sarok, sarokvas). A jelenlegi gyakorlatban a bíborosok „a római egyház hercegei”. Csak a pápa

bíraskodhat felettük, szavazati joggal rendelkeznek az egyetemes zsinatokon, testületük, a bíborosi kollégium hivatott a pápaválasztásra az előző pápa halála vagy lemondása esetén.

bogumil, bogumilizmus – Dualista nézeteket valló (a teremtettség és az istengyermekség vonatkozásában a jó és a rossz szembenállását hangsúlyozó) eretnek irányzat, amely Kis-Ázsiából Bulgárián át hatolt be Európába a 10-12. században. Magyarországon főleg a Délvidéken vert gyökeret, s a 15. század elejétől a huszitizmus „előfutáraként” játszott szerepet a magyar egyháztörténetben.

búcsú [a teológiában], **felmentés, indulgencia** – Eredetileg a nyilvános, bizonyos időre kiszabott egyházi vezeklés elengedése (ezért számolták években és napokban). Évszázados visszaélések és félreértések után napjainkban a búcsú (ilyen értelmű) alkalmazása lényegében megszűnt. Teológiailag a búcsú az egyház ígérete, hogy közbenjár Istennél a kiengesztelődés (bűnbánat) szentségének vétele után járó „ideigtartó” büntetés elengedéséért. Mivel a kiengesztelődés szentsége a bűn következményeit nem törli el, az egyház imájával támogatja az egyes embert abbéli igyekezetében, hogy e következményeket megszüntesse. Az ima természetesen csak akkor hatékony, ha az emberben megvan a készség arra, hogy egész lényében mind mélyebben megtisztuljon. A búcsúnyerés feltétele: keresztség, egyházhoz-tartozás, az előírt vezeklés teljesítése, a búcsú elnyerésének szándéka. Különleges formája a nem egyházi rendelkezés alapján értelmezett búcsúk, különösen vészhelyzetek, járványok idején (fogadalmi búcsúk).

búcsúengedély – A búcsú teljes vagy részleges, attól függően, hogy a bűnökért járó „ideigtartó” büntetéstől teljes egészében vagy csak részben szabadít meg. Részleges búcsút nyerhet az a hívő, aki élete kötelességeinek teljesítése és terheinek viselése közben alázatos hittel Istenhez emeli lelkét és – legalább lélekben – a) elmond egy imát vagy b) aki hittől indítatva segít szükséget szenvedő felebarátján, illetőleg c) aki önként tartózkodik számára megengedett és kedves dologtól. E három „búcsúengedély” kölcsönösen kiegészíti egymást. A teljes búcsú elnyeréséhez a feltétele teljesítése mellett olyan lelkületre van szükség, amely mentes mindenféle bűnös ragaszkodástól.

bulgarita – A 17. század végén Bulgáriából menekülő ferencesek Havasalföldön (Râmnicu-Sărat, Târgoviște, Bukarest) és a dél-erdélyi városokban (Alvinc, Déva, Gyulaféhevár) telepedtek le, s kolostoraik a szeplőtelenül fogantatott Szűz Máriáról nevezett bulgarita provinciát alkották. Zárdáikat 1851-ben a magyarországi Kapisztrán provinciához, 1900-ban pedig az erdélyi stefaniták rendtartományához csatolták.

– C –

céh – A virágzó középkorban kialakult érdekvédelmi intézmény főleg kézműiparosok számára. A céhek célja többnyire az volt, hogy előjogokkal biztosítsák egy-egy városgazdálkodási körzetben a maguk monopóliumát, illetve hogy megvédjék piacukat a kívülről jövő termékek ellen. Céhek kezdetben főként a szabad királyi városokban formálódtak. Érdekeik védelmét nemcsak a piac, hanem a szakma védelmében is felfogták, így szigorú mesterségbeli standardok alakultak ki.

ciszterci, cisztercita – Rövidítése O.Cist. (Ordo Cisterciensium), a bencés rendből alakult és a szentbenedeki regulát követő szerzetesrend, amelyet Cîteaux-i Szent Róbert alapított 1098-ban francia földön, s amelynek leghíresebb szerzetese Clairveaux-i Szent Bernát. A ciszterciek törekvése az volt, hogy visszaállítsák a bensőséges imaéletre és fizikai munkára alapuló

szerezési egyszerűséget – kivált a kor leggazdagabb és legpompásabb bencés központjával, Clunyvel szemben.

confessio – Itt „felekezet” értelemben használt hitvallás. A protestánsoknál eredeti latin neve „confessio fidei”, és a katolikus, továbbá a más reformált egyházaktól való elkülönülést fejezte ki a reformáció idején.

csarnoktemplom – A románkori templomépítészetben megjelent templomépítési mód. A templomtér egy fő- és két mellékhajóból áll, a mellékhajók azonban egyenlő magasak a közbülső főhajóval, és ezek oldalfalán vágják az ablakokat, amelyek az egész templomteret megvilágítják.

cseri barát – A ferencrend két ága közül a népszerűbb, az obszervánsok – a szigorúbb értelemben vett ferencesek – népies neve.

cuius regio eius religio – A feudális társadalmi berendezkedésnek az az elve, amely szerint a kegyúrnak alárendeltek kötelesek követni hűbéruruk vallását (felekezetét).

– **D** –

deportálás – Kitelepítés, kényszerlakhelyre vagy zárt táborba való elköltöztetés, elhurcolás. A Római Birodalom fénykora óta ismert gyakorlat, amely veszélyesnek tartott leigáztak, politikai elítéltek vagy pusztán megbélyegzettek ellen irányult. A leghírhedtebb deportálásokra a 20. században került sor a nemzetiszocialista Német Birodalomban, illetve a sztálini Szovjetunióban.

dékán, dékánuság [az egyháztörténetben] – Egyházkormányzati cím. Könyvünk kontextusában az egyes – nagyjából esperesi funkciójú – szász vallási előljárók címe, illetve a megfelelő egyházkormányzati egységek neve.

dézsma – Az egyháznak fizetendő tized, illetve a kései feudális Magyarországon a kilenced (a latin decimus, „tizedik” számnév nőnemű alakjából).

diktatúra, diktátor, diktatorikus – Intoleráns, parancsuralmi államigazgatási rendszer, ennek vezetője, illetve annak (és az államformának) a tulajdonsága. A diktatúra rendszerint valamilyen ideológiát tesz meg doktrínájává és mindazokat, akik ennek nem hajlandók alávetni magukat, súlyos megtorlással bünteti. A diktatúrák fejlett rendőr-, besúgó- és erőszakszervezeteket működtetnek érdekeik védelmében.

dinasztia, dinasztikus – Uralkodócsalád, illetve az egy családból való uralkodók együttesen, uralkodóház, illetve az erre épülő uralkodás tulajdonsága. Átvitt értelemben használták a szót előkelő családokra is.

domonkos, dominikánus – Rövidítése O.P. (Ordo Fratrum Praedicatorum), 1216-ban alapított kolduló rend, amely főleg a városokban telepedett meg. Kezdetben az albigenes (és másféle) eretnekek mozgalmai elleni munkálkodás volt a célja. Amint nevük is mutatja, a prédikációra, a teológiai alapo zású hithirdetésre összpontosítanak. 1231-től a szigorú szervezeti struktúrával működő és jól képzett domonkos rendet bízták meg az inkvizícióval.

– E –

egyetemes zsinat – A püspökök összegyűlése, amely tanácskozó és törvényhozó intézmény a katolikus egyházban. A pápa vagy az általa kinevezett legátus vezetésével a zsinatok definiált hitigazságokat (dogmákat) fogalmazzák meg – gyakran a különféle eretnekmozgalmak tanításának ellensúlyozására. Az egyházjog szerint az apostolok együttese az egyetemes zsinat ősmintája. Latin neve: concilium, a görög eredetű szinódus inkább a püspöki vagy egyházmegyei zsinatokat jelöli – amelyek értelemszerűen nem egyetemes zsinatok.

egyházi rend – A papság különböző szentségi fokozatai (püspök, áldozópap, diakónus) összefoglaló fogalma, olyanok tartoznak tehát hozzá, akik részesültek az egyházi rend szentségében, szemben azokkal, akik csupán a keresztség által nyerték el az „egyetemes papságot”.

egyházközség – Olyan egyházszerkezeti alapegység, amelyben közös és nyilvános istentiszteletet végeznek. Ez a katolikus egyházban főként a plébániai közösségekre értendő. Régi elnevezése: egyházmegye. Innen eredeztethető a megyebíró, megyehatár kifejezés is. Protestáns szóhasználatban az egyházközség bizonyos önkormányzati hatalommal is bír, mégpedig lényegesen nagyobbal, mint a katolikus plébániális közösségek egyháztanács által gyakorolt „tanácsadói” funkciója.

egyházmegye – A római és görög katolikus, valamint a görög keleti egyház szervezetében az az igazgatási egység, amelynek élén a püspök áll. Az egyházmegye területe gyakran esperesi kerületekre oszlik. A legjelentősebb katolikus egyházmegyék kialakítása a magyar államszervezéssel egyidőben zajlott.

egyháztartomány, metropólia – Több egyházmegyét magába foglaló igazgatási egység, amelynél magasabb szervezeti szint csak a patriarkátus, illetve maga a világegyház. Az egyháztartomány főegyházmegyéből és alárendelt (szuffragán) egyházmegyékből áll.

ellenreformáció – Katolikus visszahatás a reformációra. Ma már éles különbséget tesznek a szó szoros értelmében vett ellenreformáció és a katolikus megújulás között. Az első azokat a törekvéseket foglalja magába, amelyek a reformáció térhódítását tevőlegesen, a protestáns egyházak életére negatív hatással járó intézkedésekkel próbálják akadályozni, míg az utóbbi a katolikus egyház belső megújítására törekvő mozgalom, amely időben a reformáció történeti folyamatával egybeesett, de az ilyen szellemű konkrét intézkedéseket a reformáció-ellenességnek tulajdonították.

eretnek, eretnekség – Az egyházjog arról mondja, hogy eretnek, aki a teljes vallási tanításból csak egy általa kiválasztott részt fogad el, illetve bizonyos hittételeket tagad s ehhez makacsul ragaszkodik.

esperes, esperesség – A katolikus egyházban a püspöki egyházmegyék egy-egy kerülete élén álló egyházi személy, aki ellenőrzi a plébániákat az időnkénti egyházlátogatás (vizitáció) alkalmával.

etnikum, etnikai – Közös faji jegyeket, a nemzet közös származását az előtérben értelmező csoportfelfogás. A fogalom az újkori nacionalizmusok (vagyis a nemzet-fogalmak kialakulása és a nemzet-alapú intézményesülés) korában jutott hangsúlyos társadalmi szerephez.

eukarisztia (Eukarisztia, Eucharisztia) – oltáriszentség, Krisztus testének és vérének szentsége, amely kenyér és bor színében jelenik meg a liturgiában. Továbbá a krisztusi áldozat megünneplése. Ld. még oltáriszentség.

evangélikus, evangélikus egyház – A reformáció lutheri irányzatát követő egyház. Nálunk az ágostai hitvallású (az augsburgi gyökerű) evangélikusokon túl ún. zsinatpresbiteri evangélikus egyház is létezik (a 19. század óta), amely közelebb áll a kálvini református irányhoz. Az evangélikus egyház Erdélyben már a 16. század közepén létrejött, élén a szuperintendenssel. Magyarországi egyenjogúsításukra II. József idején tettek kísérletet, de ennek teljességét csak a dualizmus korában érték el.

evangélium – A görög eredetű szó örömhírt jelent. Jézusnak, Isten Fiának megtestesülésével „beteljesedett az írás és a próféták”. Ezt a beteljesülést, illetve Jézus megváltó művét foglalja össze az evangélium szó. Másrészt azoknak az elbeszéléseknek az összefoglaló neve, amelyek Jézus földi működéséről, haláláról, feltámadásáról és mennybemeneteléről számolnak be (legismertebbek a kanonikus evangéliumok, Máté, Márk, Lukács és János evangéliuma).

exodus – Kivonulás. Könyvünk kontextusában azt jelöli, hogy egy népcsoport valamely politikai vagy társadalmi hatás következtében masszívan elhagyja szülőföldjét és máshol telepedik le.

érsek – Olyan főpap, akit püspökké szenteltek, de egyházkormányzati joga saját (fő)egyházmegyéjén kívül egyháztartománya többi egyházmegyéjére is kiterjedhet (ebben az értelemben metropolita). Szűkebb értelemben csupán magasabb rangú püspök.

– F –

fanarióta – A Fanar Konstantinápoly (Istanbul) egyik városrésze; annak a szűk elitnek a lakóhelye, amely évszázadokon át visz valamilyen diplomáciai szerepet a Portánál. A 18. században Havasalföld és Moldva fejedelmi tisztét a Fanar előkelő családjai (legismertebbek a Cantacuzinók) kaparintják meg, akiket fanarióta uralkodóknak neveznek.

fejedelem, fejedelemség, fejedelemségi időszak (kor) – Magyarország három részre szakadásának idején (1541, Buda elfoglalása) I. Szulejmán szultán döntésére született új országrész az erdélyi fejedelemség. Vezetőinek óvatos politikájával a török függést sikerült látszólagossá változtatniuk. Az országrész belső életét önálló országgyűléseken döntötték el. Biztosították a különböző jogállású népcsoportjaik számára a rendezett együttélést. A fejedelemség élén az országgyűlés által választott és a török Porta által megerősített fejedelem állt. Korabeli felfogás szerint európai uralkodónak számított. Az önálló Erdély sorsát a török birodalom gyengülése határozta meg. 1690-ben, I. Apafi Mihály fejedelem halála után megszűnt az erdélyi fejedelemség és az országrész a Habsburg monarchia fennhatósága alá került.

felségfolyamodvány – A felséghez (az uralkodóhoz) intézett kérvény valamilyen kegyelmi tény (pertörlés, büntetés elengedése, törvényesítés, házassági akadály alóli felmentés stb.) iránt.

felvilágosodás – A 18. században Európában kibontakozott, sokszínű szellemi irányzat (lumières, Aufklärung, enlightenment, illuminismo). Az emberi ész függetlenségét hirdette és a tudás forrásának az értelmet és a tapasztalatot tekintette. Bizalmát az emberbe, az emberi természet jobbitó hatalmába vetette. Az élet minden területén az ésszerűt akarta diadalra

juttatni. E szellemi irányzat eszméit a polgári értelmiség tűzte lobogójára és juttatta diadalra, előmozdítván ezzel a társadalmi, gazdasági, politikai és szellemi élet korszerűsödését.

feudális, feudalizmus – A középkor folyamán uralkodó társadalmi, illetve államvezetési forma, amely a hűbériségre épül. A szó a germán/latin feudum szóból ered, amely adományt, javadalmat, ezen belül különösen adománybirtokot jelent, amelynek öröklési jogát az adományozó már nem korlátozza közvetlenül, sokkal inkább a nemesi nemzetségi szokásjog, illetve az ősiség törvénye.

fődékán – Ld. dékán

főesperes, főesperesség – Ld. esperes

főkormányshék – Erdélyi Kormányzóság, Gubernium (Gubernium Transsylvanicum). 1691-től a Magyar Királyságtól független Erdélynek I. Lipót által életre hívott központi igazgatási szerve volt. Az uralkodó távollétében hatásköre eleinte a feudális kormányzás ágaira, a közigazgatásra, a bírászkodásra és a pénzügyekre terjedt ki. Szakszerűbb kormányzati hivatallá csak Mária Terézia korában vált. Bár a kormányzó többnyire erdélyi magyar arisztokrata volt, a Főkormányshék tevékenységét aulikus szellem hatotta át egészen megszűnéséig, 1848-ig.

főpásztor – Ld. püspök

freskó – Monumentális festészeti ág, amelynek virágkora a középkorra esik. Az épületek nyers vakolatára készített falképek évszázadok során át sikeresen dacolnak az idővel. A középkor szakrális kultúrájánál fogva legtöbbször vallásos témájúak.

– G –

geopolitika – Az állam társadalmi-gazdasági viszonyait, fejlődését a földrajzi feltételekre visszavezető elmélet, illetve a természetföldrajzi adottságokat figyelembe vevő külpolitikai gyakorlat.

gótika, gótikus – Művészettörténeti, illetve kultúrtörténeti kor, amely a román kort váltotta föl Európában. Dél-, illetve nyugat-európai származási helyéről gyorsan terjedt észak és kelet felé. A romanikával szemben az építészetben a hosszanti irányban hangsúlyosan nyújtott, karcsú, sokszor egyenesen légiés szerkesztésmód jellemzi. Építészeti sajátossága a csúcsív, illetve az ívek hálózatából álló különböző mennyezet-struktúrák. A katedrális-építészetben sajátos jegynek számítanak a külső támasztóívek. Az oszlopos-pilléres megoldások lehetővé tették, hogy a falak áttörésével megoldható legyen a nagyobb templomterek világítása is – gyakran színes, szakrális tematikát megörökítő üvegfestmények felhasználása mellett.

görög katolikus, egyesült egyház – Tagjai megtartották ugyan a bizánci rítust és szertartásokat, illetve a keleti egyházfegyelmet, de vallják a katolikus hitelveket és a pápa főségét. A II. lyoni (1274) és firenzei (1439) uniós zsinatok döntései szerint a 17. században zajlott le egyesülésük a római egyházzal Lengyel-Ukrajnában, Magyarországon, Erdélyben. Az erdélyi román görög katolikusok egyházkormányzatilag sokáig az egri érsek fennhatósága alá tartoztak. A magyar nyelvű görög katolikusok Hajdúdorog központtal önálló egyházmegyébe tömörültek (1912).

görög keleti (ortodox) egyház – 1054-ben különült el a nyugati egyháztól, amelyet azóta különböztetnek meg a katolikus jelzővel. Az ortodoxok (görög eredetű nevük igazhitűt jelent)

nem ismerik el azokat a dogmákat, amelyeket az első hét egyetemes zsinat után fogalmaztak meg nyugaton a feudális korban, továbbá nem fogadják el a nyugati egyház teológiájának racionális tendenciáit sem. Tagadják a római pápa főségét és tévedhetetlenségét a keresztény egyházban. A görög keleti egyháznak nincs önálló juriszdkcióval rendelkező feje, hitük szerint Jézus láthatatlanul kormányozza azt az apostolok utódaiként felfogott, egymással egyenrangú püspökök által. Az ortodoxián belül ún. autokefál (önrendelkező) egyházak léteznek, amelyek élén a kormányzati hatalmú metropoliták és pátriárkák állnak.

görög kereszténység (bizánci kereszténység) – Az uralkodóan latin nyelvű nyugati kereszténységgel szemben az ókorban Bizánc kulturális vonzaskörében élő, egyre nagyobb önállóságra törekvő vonulat, amelyet élénkebb miszticizmus, mérsékelt társadalmi küldetésstudat, a szerzetesség erőteljes tisztelete, ritualizmus, konzervativizmus jellemzett. A keleti kereszténységből alakult ki a 2. évezred elején a görög keleti (ortodox) egyház (ld. görög keleti egyház), bár a formális egyházszakadásnak hosszú évszázadokra visszanyúló előzményei voltak.

gubernátor, Gubernium, kormányzó – Ld. főkormányshék

– GY –

gyepü – A nomádok, majd a letelepedett, földművelésre vagy helyhez kötött, állattartásra térő népek jellemző területvédő határsávja. Az egyes törzsek és nemzetségek is gyepüvel vették körül területüket. A természetes határokat (folyók, hegláncok, mocsarak) szükség esetén mesterséges akadályokkal (kő-, föld-, fatorlaszokkal) is kiegészítették.

gyónás – A kiengesztelődés (bűnbánat) szentségének cselekményi előfeltétele a katolikus egyházban. A gyónás legfontosabb elemei a bűnbánat és a kimondott bűnvallomás, amelyet a katolikus hívó a pap előtt tesz, akinek az apostoloktól folyamatosan származtatható hatalma van a bűnök alóli feloldozásra.

gyula – A 9-10. században magyar fejedelmi, illetve vezéri méltóság. Arab források szerint a főfejedelem (kende) után következő rang. Más felfogás szerint a kettős fejedelemség megszűnte után a gyula cím Tétény (Töhötöm) vezérre és leszármazottaira szállt, akik a Dunántúl északi részén, illetve leginkább Erdélyben rendelkeztek szállásbirtokokkal. Önállóságra törekvő hatalmuknak I. István vetett véget 1003-ban.

gyulafehérvári határozatok – 1918. december 1-2-án az erdélyi románok nemzeti gyűlést tartottak Gyulafehérváron. Kimondták a Romániával való egyesülést és határozatba foglalták, hogy az együtt lakó más nemzetiségűek „teljes nemzeti szabadságot” kapnak. A gyűlés létrehozta az erdélyi kormányzótanácsot (Consiliul Dirigent) Nagyszeben székhellyel, amely 1920. április 2-áig működött. Ez a Kormányzótanács 1918. december 11-én törvénybe iktatta a gyulafehérvári határozatokat.

– H –

hajó [az építészetben] – A templomtér hosszanti vagy kereszt-irányú felosztásának egysége. A szimmetriaelv szerint megkülönböztetünk egy főhajót több (2, 4) mellékhajótól vagy a kereszthajótól. Ezek az oszlopsorokkal vagy áttört falakkal elválasztott tér-részek lehetnek a főhajóval azonos magasságúak vagy annál alacsonyabbak. A legegyszerűbb, egy főhajós-kereszthajós szerkezet az ún. bazilika. Ha a mellékhajók azonos magasságúak a főhajóval, csarnoktemplomról beszélünk.

hegemónia – Hatalmi fölény, felsőbbtség. Valamely osztály vagy állam vezető szerepe a többi osztállyal vagy állammal szemben.

helvét reformáció – Ld. kálvinizmus.

helybenlakás – A plébániák, lelkészségek megbízott papjának kötelezettsége arra, hogy az állomáshelyeül kijelölt helységben lakják, hogy kellő időben szentségi szolgálatát a hívek könnyűszerrel igénybe vehessék.

hierarchia – Szó szerint: szent eredet, szent uralom. Tárgyi értelemben az egyház megszentelésére és kormányzására Krisztustól kapott hatalmat jelenti. Alanyi értelemben azok összességét értjük rajta, akik egyházi hatalommal bírnak. Dionüsziosz Areopagitesz óta az egyház szolgálóinak Krisztustól kapott alá- és fölérendeltségi rendje.

hiteleshely – A feudális kori magyar jogszolgáltatás sajátos intézménye, amely a másutt korán elterjedt közjegyzői intézmény funkcióit látta el. Ezekben az intézményekben tanúsító leveleket, okleveleket állítottak ki, hiteles másolatokat készítettek. A hiteleshelyek működését (loca authentica et credibilia) az egyházi tekintély, az írás-olvasás ismerete és a hitelességet szavatoló pecsét tette lehetővé.

Hitterjesztési Kongregáció – (lat. Congregatio de Propaganda Fide) A világ minden táján folyó hittérítési tevékenységet összefogó és irányító szentszéki hivatal. XV. Gergely pápa 1622-ben hozta létre ezt a kongregációt, s rábízta a hiterjesztést az egész világon. Hatáskörébe tartozik így minden missziós terület.

hitvédelem, apológia, apologetika – A hit igazolása, illetve ennek rendszeres tudománya. Kimutatja, hogy a hit tanítása nem áll ellentétben a józan ész következtetéseivel és a tudomány eredményeivel. Első képviselői, a apologeták a pogányokkal és a zsidókkal szemben védőbeszédben (apológia) fogalmazták meg tanításukat. Az utóbbi századokban a racionalizmus, majd a materializmus váltott ki válaszokat az egyházi tanítóhivatal részéről.

huszita, huszitizmus – Jan Hus (Husz János) prágai egyetemi rektor nevét viselő középkori eretnekmozgalom, illetve az ahhoz tartozó ember. Hus tanainak alapjánál tulajdonképpen John Wiclif oxfordi teológus nézetei álltak, aki kétségbe vonta a pápa szuverenitását, sőt általában az egyházi rend kiváltságait, mert a Szentírás önmagában is közérthető. Tagadta továbbá az egyházi birtok létjogosultságát is és a búcsúk jelentőségét. Hus tanait a konstanzi zsinat elítélte, majd miután Hus nem vonta vissza nézeteit, máglyán megégették (1415)

– I –

ideológia – Az ideákról, eszmékről szóló tan. Az eszme, a fogalom eredetével és a tárgyakhoz, a társadalomhoz való viszonyával foglalkozik. Egy társadalom fejlődése nagyban függ a struktúráira, problémáira vonatkozó eszmék, elméletek rendszerének hatásától. Az ideológiákban megtaláljuk a mindenkori osztályérdekek koncentrált kifejezését és ezzel a megfelelő magatartásmódok, értékelések, döntések és viselkedési szabályok normatív alapjait. Cselekvésre ösztönző felhívásaikkal, követeléseikkel nemcsak jó irányba, hanem téves utakra is terelhetnek egyéneket, csoportokat és akár egy egész társadalmat. A történelemben bőven találunk példát olyan ideológiákra, amelyek egyoldalúan vagy hamisan értelmezik a társadalmi valóságot, mégis szívósan befolyásolják az emberek cselekvését és a társadalmi struktúrákat.

innovációs tilalom – (újítási tilalom) Az erdélyi reformációs hullám idején hozott intézkedés. Az 1572. májusi tordai országgyűlés a bevett négy felekezet (katolikus, református, evangélikus, unitárius) érdekében innovációs tilalommal próbált meg gátat vetni a reformálás következtében létre jött újabb vallási közösségek terjedésének.

intolerancia, (vallási) türelmetlenség – Mások vallási meggyőződésének és vallásgyakorlatának akadályozása személyek vagy intézmények részéről. A türelmetlenség nemcsak megítélésben, hanem megnyilvánulásaiban is számos formát mutatott a történelem során. Minden embernek lényegénél fogva szüksége van bizonyos szabadság-szférára, amely lehetővé teszi a szabad döntést. Mivel a valóságban sohasem birtokolja statikusan az igazságot, hanem mindig a történeti folyamatokban talál rá, ezért az egyház nem vét a rábizott igazság ellen, ha jogosnak ismeri el az ember szabadságát. E szabadság-szféra határa a másik ember ugyane joga. Ezért az ember szabadságának tiszteletben tartása és ezzel egyidejű korlátozása olyan problémákat vet fel, amelyeken egy társadalmi rendszer sem tud a maga teljességében úrrá lenni. Ezek megoldása maga is történeti változásnak van alávetve, így a türelem és intolerancia régebbi megnyilvánulásait nagyon óvatosan kell megítélni, s e problémákat ma is jószerevével csak a gyakorlatban lehet megoldani. A türelem – ha helyesen értik és gyakorolják – nem az igazság iránti közömbösségből fakad, hanem alapja a keresztény szeretet, a másik ember lelkiismerete iránti tisztelet és az a felismerés, hogy a hitbeli egyetértést nem lehet kikényszeríteni.

irgalmas nővérek, vincés nővérek, Páli Szent Vince nővérei – Apácarend, egyszerűbb, egy-egy évre kötelező fogadalommal. Egy chatilloni plébános, Paulai Szent Vince alapította (1617). Betegápoláson kívül lelencyerek, vagyontalan lányok nevelésével és szegény aggok ápolásával is foglalkoztak. Magyarországon a 18. század közepén telepedtek meg, kibocsátó anyaházaik Szatmáron és Grazban voltak.

ispán, ispánság – A szláv eredetű szó (pan, supan, zsupán) eredetileg urat, elöljárót, egy település született vagy választott vezetőjét jelentette. Tág értelemben a nagybirtokos előkelők (comes) megjelölésére szolgált, másfelől a városi patríciusok címeként fordul elő. Szent István korától várispánt, illetve megyei ispánt jelentett. Ők álltak a királyi vármegyék élén.

ispotályosok (johanniták, „keresztes” lovagok) – A másképpen máltai lovagoknak is nevezett lovagrend 1113-ban jött létre, és harci feladatok mellett a jeruzsálemi zarándokok részére kórházat tartott fenn. Jeruzsálem elvesztése után Ciprus, majd Rhodosz és Málta szigetéről küzdött az oszmán-törökök ellen. A tatárjárás után a szörényi bánságot s a havasalföldi Kunországot is hűbérbe kapták IV. Bélától, de erről – a nehézségeket látva – hamarosan lemondtak.

isteni személy, (Jézus) istenség(e) – Jézus Krisztus a Szentháromság második személye, az Atya Fia, isteni Igéje, aki mindöröktől fogva birtokában van az egy isteni lényeknek, amelyet az Atya közölt vele. E második személy az időben emberi természetet vett magára. Tehát ugyanannak az isteni személynek az egységében (unio hypostatica) keveredés nélkül és elválaszthatatlanul birtokolja az isteni és emberi természetet; valóban Isten és ember. E kettősség lényege hittitok.

– J –

jezsuita, jézustársasági, jezsuitizmus – Katolikus szerzetesrend, amely a katolikus megújulás és az Európán kívüli térítő tevékenység korában keletkezett. Az alapító, Loyolai Szent Ignác baszk lovag később híressé vált aszketikus lelkigyakorlatára építve a jezsuiták a

lelkivezetés összetett és hatékony módszereit dolgozták ki. A jézustársaságiak nem élnek hagyományos kolostori életet, de nagy gondot fordítanak a képzésre (különösen a filozófiai és teológiai ismeretek elsajátítására).

jobbágy, jobbágyság – A 13. század közepéig a királyi vármegyék katonai eleme és az egyháznak szolgáló fegyveresek kategóriája, másfelől a király kíséretét adó előkelők osztálya. A 13. századtól a feudalizmus viszonyainak árnyalódása mellett a földesúrnak alávetett, viszonylagos szabadságot élvező szolgálai osztály. Később, a 15. századtól már társadalmi állapotot jelentett, ezért soraiban nemcsak mezőgazdasággal foglalkozók voltak, hanem iparosok, halászok, bányászok stb. A jobbágyok osztályát az 1848-as jobbágyfelszabadítás törölte el.

joghatóság, juriszdikció – A fogalmat és elnevezést – illetve a joghatósági hatalmat (potestas iurisdictionis) alkalmazták a II. vatikáni zsinat előtt az egyházkormányzati hatalomra. Ennek a kifejezésnek megfelelője azonban az újlatin nyelvekben a bírói hatalmat jelöli, nem pedig a kormányzati hatalom egészét. Másrészt a joghatósági hatalom ellentétéként az egyházi hatalom másik fajtáját rendi hatalomnak (potestas ordinis) nevezték, s ez utóbbit tekintették az egyházi rend szentségének felvételével kapott képesítő hatalomnak. Manapság az egyházi hatalom alapvető egységét hangsúlyozzák: a kormányzati hatalom, amelyet joghatósági hatalomnak is neveznek, az egyházban isteni rendelés folytán van jelen, és azok képesek rá, akik felszentelésben részesültek. A világi krisztushívők is ugyanennek a kormányzati hatalomnak a gyakorlásában közreműködhetnek.

joghézag – Az egyes jogszabályok kölcsönhatásában mutatkozó eset, amikor az egyedi szituációra mindkét (vagy több) jogszabály éppúgy érvényes, mint ahogy egyik sem.

johanniták, (ispotályos lovagok, „keresztes” lovagok) – Ld. ispotályosok.

jozefinizmus, jozefinista – A felvilágosult abszolutizmus II. (Habsburg) József osztrák császár nevét őrző iránya, amelynek már elméleti-filozófiai alapja volt elsősorban a francia felvilágosodás hatására. A jozefinizmus az állam és az egyház összekapcsolását célozta oly módon, hogy a vallásosság és az egyháziasság az államhoz való viszony szabályozásának erkölcsi normatívájává fokozódott le. A jozefinizmus irányának sajátossága a „szekularizáció”, az egyházi intézmények jó részének átcsoportosítása, a merkantilizmus, vagyis a spirituális vonatkozások alárendelése a napi gyakorlatnak és a társadalmi hasznosságnak. A jozefinizmus korát leginkább a szerzetesrendek (kivált a jezsuiták) sínylették meg Magyarországon. A jozefinizmus ugyanakkor hozzájárult az ország modernkori civilizálódásához, korszerű intézményeinek kialakulásához, a reformkor megalapozásához. Pozitív hatása mutatkozott a lelkipásztorkodásra.

– K –

kancellár, kancellária – A késő Római Birodalom korában alakult ki. A rendszeres oklevél-kiállítással foglalkozó állami hatóságok, királyi bíróságok, egyházi intézmények és magánnagybirtokosok iratkezelést végző hivatalnokai, illetve hivatala (saját kancelláriája volt az erdélyi vajdának is). A 14. századtól nagyobb (maior) és kisebb (minor) kancelláriák működtek. Az írnokok mellett megjelentek a jegyzők és ezek vezetőjeként a protonotárius. Az erdélyi kancellária a 18. század második felében vált modern központi állami intézménnyé, amely munkájával támogatta a Főköormányzékot.

kanonok (canonicus) – A káptalan (capitulum) tagja. A kanonokok eredetileg az augustinusi kánonok által előírt szerzetesi jellegű életre kötelezték magukat. A 12. századtól kezdve a közösségi életmódot feladták és elkülönültek a püspöki hatókörtől. A káptalanokban a kanonokok funkció, illetve rang szerinti neveket viselnek. A (nagy)prépost a káptalan feje, az olvasókanonok a káptalani iskolák és a hiteleshelyek tevékenységének irányítója, az éneklőkanonok a székesegyházi szertartások felügyelője, az örkanonok a templom, a kincstár, a pecsét, a levéltár őre. A főesperesek és a mesterkanonokok egészítik ki a káptalant.

kapcsolt részek, csatolt részek – Ld. Partium.

karizma, karizmatikus – A Szentlélek adománya, amely valamilyen kiemelkedő – ha nem is rendkívüli – képességben nyilvánul meg. A vallási szempontból meghatározó, meggyőző erejű emberre alkalmazzák a karizmatikus szót.

katekézis – Hitre való nevelés, illetve a hitvallás tételeinek oktatása, a keresztyén tanítás lényegének továbbadása és szervesítése a „hittanuló” életében.

katekizmus – A hit alapvető tanításának, a hitletéteménynek a kifejtése – általában könyv formájában. A katekizmusnak kánoni tekintélye van, legtöbbször pontokba szedett formában rögzíti a keresztyén hit tanítását.

kálvinizmus, kálvinista – (további megfelelői: szakramentárius, helvét vallású). A felekezet hivatalos neve: az evangélium szerint reformált egyház. Magyarországon és Erdélyben a reformáció két svájci ága, a humanista Zwingli és a szigorúbb Calvin (Kálvin) irányzata már nem elkülönült, hanem a Bullinger által egyesített formában terjedt az 1550-es évektől kezdve. A kálvinizmus később „magyar” vallásnak számított a „német” lutheranizmussal (evangélikus vallással) szemben.

káptalan (capitulum) – Ld. kanonokok

kenéz, kenéség – A délszláv eredetű kenéz szó vezető, falusi előjárót, herceg-fejedelmet jelent. A 13. századtól az Erdélybe, a Temes-vidékre, a Kárpátaljára betelepülő románok vezető rétege. A kenézek eleinte egy-egy pásztorcsoportnak a királyi várnagyok által alsófokú bíráskodással, igazgatási és katonai vezetéssel megbízott előjárói voltak. A 14. századtól a cím telepítésvezetőt jelent. A 18. századi határőrvidéken a szerb, román katonaparasztság helyi közigazgatási és igazságszolgáltató előjáróinak neve.

keresztelőkút, keresztelőmedence – Az egyház ókorától kezdve ismert edény, kőtál, amelyben vagy amely fölött – kezdetben kizárólag, később főként húsvétkor – kiszolgáltatták a keresztség szentségét. Később bronzból, márványból, kovácsolt vasból is készültek keresztelőmedencék.

keresztyén – A görög khrisztianoi (vagyis Krisztushoz tartozó) szóból ered. Azokat jelölik e szóval, akik Jézus Krisztus tanítását elfogadják, törekszenek életpéldájának követésére és részesültek a keresztség szentségében.

keresztyén liga – Politikai szövetség elnevezése a 15. századtól kezdve. A reformációt követő vallási zavargások idején a katolikus „ligába” szerveződtek, míg a protestánsok „unióba”.

kiegyezés – I. Ferenc József császár az olasz és német hadi kudarokat követően 1867-ben arra kényszerült, hogy „kiegyezzen” az 1848-49-es forradalom során függetlenségi törekvéseit érvényesítő Magyarországgal. Ettől fogva beszélhetünk a szó teljes értelmében Osztrák-Magyar Monarchiáról.

klasszicizmus – Az ókori görög és római elemek átvételével és szabad alkalmazásával monumentális hatásra, arányosságra, kiegyensúlyozottságra, nyugodt szépségre, fegyelmezettségre törekvő képzőművészeti irányzat, különösen a 17-18. században.

klerikus – Ld. egyházi rend

kolostor – Állandó lakóhelyen letelepült férfi vagy női szerzetesközösségek intézménye, lakóépülete, amelynek közelében templom áll. A kolostor (rendház) elkülönített részébe csak a szerzetesek léphetnek be, ez a klauzúra, a szerzetesek szűkebb értelemben vett lakása.

kommunista, kommunizmus – A megtermelt anyagi javak közössé tételén alapuló társadalmi szerveződési elv. A kommunizmus már az őskeresztények körében ismert volt (vagyonközösség). Történelmi alakulása során a kommunizmus különféle államuralmi törekvések ideológiájává lett és hozzájárult a 20. századi totalitárius társadalmi berendezkedések, illetve diktatúrák kialakulásához.

koncelebrál, koncelebráció, koncelebráns – A szentmisét bemutató püspök vagy pap mellett segédkező klerikusok, akik a misekánon „kórusban” való végzésével teljes jogú eukarisztiát mutatnak be.

konfesszió – Ld. hitvallás.

konkordátum – A katolikus egyház és valamely állam viszonyát szabályozó szerződés mindkettőjüket érintő ügyek rendezésére. Célja az, hogy az egyház szabadságát, az egyházi vagyon szabad kezelését, az oktatás és iskolafenntartás jogát, az államsegélyre való igényt biztosítsa az egyház számára. A Szentszék olyan országok kormányával köt konkordátumot, amelyekben a katolikusok helyzete nem teljes jogú.

konvent – A latin conventus (összejövetel) szóból Magyarországon főként egyházi fogalomként terjedt el. Szerzetesek kolostori közösségének vagy hasonlóan együtt élő káptalan neve. A bencésekénél, illetve a belőlük kivált reformágaknál a konventek az anyakolostorok fiókjai voltak, amelyek élén perjel állt.

konviktus – Tanintézet mellett működő, bentlakást, étkezést, tanulmányi felügyeletet nyújtó intézmény, diákothron.

körmenet, processzió – A szentmisére való bevonulás (a keresztény ókorban a gyűjtőtemplomból a stációtemplomba), illetve a mise alatti vonulások (evangéliumos könyvvel, az áldozatok oltárhoz vitele, a szentáldozáshoz való odajárulás)

kultúrzóna – Romániában az 1924-es elemi iskolai törvény 159. paragrafusa a „kultúrzóna” létesítéséről intézkedik. Olyan vármegyét sorol fel (összesen tízet), ahol a nemzetiségi kisebbségek nagyobb tömbben élnek. Ezekre a területekre vállalkozó román tanítók működésük idejére 50%-os béremelést és külön jutalmat kapnak; amennyiben le is telepednek, 10 hektár földet biztosítanak számukra.

kusztódia (őrség) – A szerzetesek kihelyezett, a rendházaknál alacsonyabb rangú telepe. Élén a kusztosz (custos) áll.

– **L** –

laikus – Egyházi szóhasználatban világi. Mindazokat a keresztényeket jelöli, akik nem részesültek ordinációban, papi rendbe való szentelésben.

latin kereszténység (nyugati kereszténység) – A Róma elsőbbségét elismerő, illetve latin szertartású katolikus egyház, illetve a belőle kivált történelmi protestáns egyházak összefoglaló neve (a protestáns egyházak a „latin” jelzőt nem használják). Tágabb értelemben a bizánci hatalmi szférától elkülönülő, általában európai kereszténység.

legátus – Pápai követ, aki a zsinatokon a római püspök személyét helyettesíti. Legátust természetesen a római püspök egyéb ügyek intézésére is delegálhat.

liberális, liberalizmus – Társadalom-, illetve politikatörténeti kor, illetve irányzat. Szabadelvű jelentése a francia nyelvben alakult ki, s a magyarba a németen keresztül került be. A politikai életben a korlátlan uralkodói hatalom megszüntetését, választott népképviselői parlamentet, törvény előtti egyenlőséget, közteherviselést, az egyének a közre való minél nagyobb befolyását, a köz részéről viszont az egyén minél kisebb korlátozását, a gazdasági életben pedig a munka, így a kereskedelem és az iparúzás szabadságát, a szabad versenyt hirdette. Teológiai-történeti értelemben a racionalizmus felfokozott érvényesítését jelenti. Ez utóbbiként a konzervatív teológusok számára negatív fogalom.

licenciátus – Olyan világi személy, aki a súlyos paphiány idején igeliturgiát (szentírási részek felolvasását, zsoltározást, közös imát) vezet, illetve bizonyos szentségeket és szentelményeket is kiszolgáltathat (keresztelhet, esküvőn asszisztálhat, temethet), hitoktatást végezhet.

liturgia, liturgikus – A keresztény istentisztelet központi megnyilvánulása, amely által Istent dicsőítjük és Isten megszentelő kegyelmeit kérjük. A liturgia két sajátos formája a miseliturgia és az imaórák liturgiája (zsolozsma, officium).

lojális, lojalitás – Hűséges, méltányos, igazságos, jóhiszemű. A gyakorlati cselekvésben az uralmon levő tényező szándékaival megegyező magatartás.

lovag, lovagrend – A keresztes háborúk időszakában a zarándokok védelmére, betegellátásra, illetve katonai feladatok ellátására, erőteljes délfrancia lovagi hatásra alakult katonai rendek. Tagjaik olyan fogadalmat tettek, mint a szerzetesek, de főként katonáskodással és olykor betegápolással foglalkoztak. Lényegében kollektív földbirtokszerző hadjáratokat folytattak Palesztinában és Kelet-Európában. 12-13. századi katonai eredményeik titka központosított szervezetükben és lovagi taktikai fegyelmükben rejlett.

lutheránus egyház, lutheri egyház, lutheranizmus – Ld. evangélikus.

– **M** –

madonna (Madonna) – Az istenanyát (általában gyermekével együtt) ábrázoló műalkotás.

mallersdorfi ferences nővérek – Ferences eszményeket követő, egyházmegyei jogú női apácarend.

megyéspüspök – Ld. püspök.

memorandum – Fölöttes hatósághoz benyújtott jegyzék, amely valamely vitás kérdés megoldásának „alulról” jövő kezdeményezését illetve követelését tartalmazza.

metropólia – Ld. egyháztartomány.

metropolita – Az egyháztartomány előjárója (püspök vagy érsek).

minorita – A ferencrend egyik ága. A szűkebb értelemben vett ferences ág (obszervánsok) mellett a konventuális vagy minorita ág enyhébb regulák szerint élt a biztonságot nyújtó vagyonos kolostorokban.

misszió, misszionárius, missziózás – Hitterjesztés, illetve az őslakos népek (tömeges) megtérítése a kereszténységhez. Virágkora a nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás idejére esik, de a kortárs időben is kiterjedt missziós életről beszélhetünk.

monostor – Általában a korai (és ezért túlnyomóan férfi) szerzetesrendek erődszerű lakóhelye, amelyek tagjai önellátásra rendezkedtek be.

– **N** –

nacionalista, nacionalizmus – Újkori ideológiai és politikai irányzat, amely a társadalmi élet középpontjába a nemzeti kérdést helyezi. Ennek lehet pozitív értelmű használata (az építő nemzeti öntudatra ébredés, a nemzeti eszme értékeinek reális felismerése), illetve negatív használata (a nemzeti jegyek mitikus túlértékelésén alapuló felsőbbrendűségi tudat, idegengyűlölethez vezető önszemlélet).

nagyprépost – A káptalan előjárója. Ld. még káptalan.

nemzetség, nemzetségi szervezet – A vérségi alapon felépülő nemzetség a páros család kialakulását megelőző forma, amelyben a nemek kapcsolatát még nem a monogámia szabályozza. Másfelől a középkori magyar uralkodó osztály „nemes nemzetségei” a következő nagy társadalmi átrendeződés, az államszervezés nyomán születtek.

népvándorlás (vagy migráció) – Népek, népcsoportok folyamatos, nagy léptékű lakóhelyváltogatása a középkor során. A népvándorlás általában a hatalmi tényezők egyensúly-eloszlásának függvényeként zajlott: a kisebb népeket, törzseket a hódító, új területhez hozzájutni akaró, katonailag erősebb népek mintegy maguk előtt „tolták”.

névelemzés – Az újkorban alkalmazott módszer, a nacionalista törekvések érvényesítésének egyik eszköze. A családnevek eredetét vizsgáló – és azokat nem ritkán meghamisító – intézkedések az erőszakos asszimilációt, illetve a kisebbségben élők jogfosztását szolgálták.

novícius, noviciátus – Szerzetesnövendék, próbaidős szerzetes, tanulmányi próbaidő.

numerus clausus – Az (állam)hatalmi rendszerek intézkedései folytán hatóságilag megszabott felső létszámküszöb, amely alatt alkalmazottak, tanulók, diákok felvehetők az intézménybe.

– **O** –

obszerváns – Szigorított szerzetesi ág. A ferencességen belül történt, 1517-es belső szakadás következtében létrejött, szűkebb értelemben vett ág, amely részben visszaállította aszketikus életmódját, folytatta a vándor prédikálást. Az „enyhébb” életformájú ág a konventuálisoké.

oltáriszentség (Oltáriszentség) – A hét szentség egyike (eukarisztia). A barokk korban tetőzött az oltáriszentség fokozott kultikus tisztelete, amely a miseliturgia határait túllépve számos (népies) ájtatossági cselekmény középpontjába került.

ordinárius (kormányzó) – Rendszerint pápai megbízással rendelkező, püspökké nem szentelt egyházmegyei elöljáró.

orsolyita, orsolyita rend – Merici Szent Angéla vezetésével 1535-ben Bresciában, illetve Sainte-Beuve Magdolna kezdeményezésére Párizsban 1610-ben gyermeknevelésre és betegápolásra alakult nőtársulat, amely nevét védőszentjéről, Szent Orsolya vértanúról kapta.

ortodox (görög keleti), ortodoxia – Ld. görög keleti.

őszövetség, régi szövetség – A Jézus születése előtti időszak, illetve az ehhez tartozó vallási tanítások rendszere. Ebben a rendszerben a meghívottság, illetve a Jahve (vagy Él) által felkínált szövetség motívuma uralkodik. A Megváltót csak próféciából ismerik és továbbra is várják (ebben az „őszövetségi” várakozásban élnek mind a mai napig a zsidók, akik Jézus istenségét és megváltó voltát nem ismerik el).

– **Ö** –

ökumené, ökumenikus, ökumenizmus – „Az egész (ismert) földkerekség” értelmű – alapvetően a Római Birodalom területére korlátozódó – fogalom, amely átvitt értelemben, különösen a 20. században a keresztény felekezetek közötti közeledést és eszményként kitűzött egységesülés törekvését fedi. A mozgalomként intézményesült törekvés az ökumenizmus.

önkormányzat, autonómia – Ld. autonómia

őrség – Ld. kuszódia.

– **P** –

Partium ([kapcsolt] Részek) – A középkori Erdélyhez 1526-tól az 1570-71. évi speyeri egyezményig fokozatosan, a Habsburgok által is elismerten hozzácsatolt néhány kelet-magyarországi vármegye és vidék, amelyek azonban jogilag sohasem olvadtak egybe Erdéllyel. Az erdélyi fejedelem címében is külön szerepelt a latin „Partiumque Regni Hungariae Dominus”. Területe gyakran változott az Erdélyi Fejedelemség, a török és a Habsburg király mindenkori erőviszonyaitól függően. 1693 és 1733 között a Partiumot a Habsburgok visszacsatolták Magyarországhoz, az ismételt különválasztáskor pedig Bihart, Máramarost már nem sorolták területéhez.

pasztoráció (lelkipásztorkodás, lelkigondozás) – A papi hivatás egyik meghatározó feladata. Magába foglalja a püspök, pap vagy diakónus működési helyéhez területileg tartozó keresztények lelki életének figyelemmel kísérését, mentálhigiénés segítő szolgálatot, továbbá az anyagi természetű gondjaikban való segítő osztozást.

pálos – Rövidítése OSP (Ordo Sancti Pauli primi eremitae). Remete Szent Pálról elnevezett, a középkorban egyetlen magyar alapítású szerzetesrend. 1250 körül egyesítette Boldog Özséb esztergomi kanonok a pilisi remetét, majd a Magyarország más részein élő hasonló társulatokat is igazgatása alá vonta.

pápa – A püspökök kollégiumában első helyen álló római püspök, pátriárka, akire – jézusi szándékra visszavezethetően – az egyház a keresztény tanítás tisztaságának és az egyház egységének felügyeletét bízta.

pátens – Nyílt parancs, abszolutisztikus monarchiában a kormányhatalom törvényerejű rendelete. Jelent továbbá kiváltságlevelet, kinevezési okiratot, illetve szabadalmat, szabadalmi okiratot. Egyházi szóhasználatban az egyházi elöljáróktól kiállított, a legátus támogatását kérő nyílt levél a hívekhez.

pátriárka – A keresztény egyházak legfőbb papi méltósága, illetve (a keresztény ókorban) a legtekintélyesebb apostoli eredetű egyházak püspökeinek hagyományos címe.

perjel – Szerzetesi elöljáró. A bencésekénél s a szervezeti szempontból hozzájuk hasonló szerzeteseknél az apát után következő tisztség, aki vagy a kolostor gazdasági ügyeinek, vagy az apátság fiókrendházainak vezetését látja el. Másfelől önálló házfőnök a domonkosok, szerviták, trinitáriusok stb. kolostoraiban.

piarista, piarista rend (kegyesrend) – Rövidítése OSchP (Ordo Scholarum Piarum). Kalazanci (Calasanzi) Szent József által 1597-ben alapított, 1621-ben pápai megerősítést nyert szerzetesrend, amelynek tagjai a rendes szerzetesi fogadalmak (szegénység, tisztaság, engedelmesség) mellett a gyermekek nevelésére, tanítására tettek fogadalmat.

plébános, plébánia, plébániális – A plébánia az egyházi közigazgatás területi alapegysége (létezik ugyan személyi plébánia is), ennek vezetője a plébános. Az újkorban – főleg a paphiánnyal küzdő területeken – világi ember is lehet plébános, de az ordinációhoz (papszenteléshez) kötött funkciókat nem láthatja el.

plurális, pluralizáció, pluralista – A társadalmi berendezkedés több változatának együttélése az újkorban. A lehetséges pluralitás felismerése az egyházban is megtörtént, de ennek gyakorlati következményeit a központosított hierarchikus struktúra erősen korlátozza.

prédikálás, prédikátor – Az igehirdetés alapvető formája, amely a kereszténység kezdetétől jelen van az egyház megnyilvánulásai között (prae-dicatio, a hit ébresztését megelőlegező beszéd, aktivitásra való buzdítás). A reformáció korától kezdődően a prédikátor nem merev szertartási keretek között végezte vallási – de erkölcsi, szociális és politikai agitációt is tartalmazó – tevékenységét.

prépost, prépostság – Ld. káptalan

progresszív, progresszivitás – Haladó, élenjáró, fokozatosan emelkedő. A konzervativizmussal szemben – amely a hagyományokhoz való ragaszkodást akár a végletekig is sürgetheti (fundamentalizmus) – a progresszivitás (vagy progresszivismus) az eszmének a kor kívánalmaihoz való adaptálásával (nem elvszerűtlen alkalmazásával) kíván előbbre lépni, arra törekedve, hogy minél nagyobb látótere legyen a jövő felé, s hogy ennek gyakorlati következményeit is uralja.

protestáns, protestantizmus – Az egyetemes (katolikus) keresztény egyház testéből – leginkább a 16. században – leválók irányzata, akik a kereszténység eszményeinek megtisztítására törekedtek a Jézus utáni századok egyházi gyakorlatának anakronisztikussá vált vagy éppenséggel bűnös gyakorlatától. Az elnevezés onnan származik, hogy Luther németországi követői 1529-ben a birodalmi gyűlés elé üldözésük miatt tiltakozást (protestatio) nyújtottak be. A név azután minden reformációs irányzat összefoglaló nevéként honosodott meg.

püspök (főpásztor) – Az apostolok utóda, aki a Jézustól kapott lelki, tanítói és kormányzati hatalmat birtokolja. A latin és görög egyházak püspökei (episzkoposz) ki tudják mutatni a folyamatos hatalom-utódlást (successio apostolica). Más értelemben a hierarchia három alapvető szintjének (püspök – áldozópap – diakónus) legmagasabbika. A püspökök együttesen a püspöki kollégiumot alkotják, amely a tekintélyben kiemelkedő római püspökkel mindenkori egyetértésben gondoskodik az egyház egészének közjavaról.

püspöki helynök (vicarius episcopalis) – A felszentelt püspök segítője, „helytartója”, aki lehet felszentelt püspök is vagy csupán áldozópap (presbyter). A püspöki helynök a konkrét helyzetektől és a főpásztor megbízásaitól függően különféle funkciókat tölthet be az egyházmegye területén.

– R –

ratifikál, ratifikálás – (Nemzetközi) szerződés becikkelyezése, törvénybe iktatása, megerősítése, jóváhagyása az országgyűlés részéről.

reálpolitika, reálpolitikus – Az aktuális erőviszonyokat helyesen felismerő, „tervező” módon döntő politikus, illetve az általa gyakorolt politikai praxis.

recepta vallások – Ld. bevett vallás.

reform, reformál, megreformál – A haladás érdekében végrehajtott változtatás, megújítás.

reformáció, reformátor, megreformált vallás – 16. századi vallási mozgalom, hitújítás, amely kifejezte a polgárság új eszmék iránti igényét, de követőjévé váltak mindazok a társadalmi csoportok, amelyek valamilyen téren szemben álltak az elvilágiasodott katolikus egyházzal.

református, szakramentárius – Ld. kálvinizmus.

reformkor – A magyar történelemnek az 1848-49-es forradalmat megelőző, mintegy két évtizednyi időszaka. Hagyományosan az 1825-ös országgyűlést tartják „kezdő” időpontjának.

rendház – Ld. kolostor.

rendek (ordines), **rendi szervezet** – A feudális és arisztokrata uralkodó osztályok jogi eszközökkel biztosított kiváltságai alapján egymástól elkülönülő, egyazon jogállással bíró, szervezett rétegei. A rendek a középkorban felismerték a királyi hatalommal elfogadtatták külön előjogaikat, hatalmi helyzetüknek megfelelően, melyeket átörökítettek utódaikra. Jellemző rendi jogok: az önálló, saját rendi bíróság, a személyes szabadság, külön adózási rendszer vagy adómentesség, a feudális földtulajdonjog és a képviselő joga a rendi gyűléseken.

reneszánsz – A 15-16. századi Itáliában kezdődött társadalmi-politikai, de főleg irodalmi-művészeti mozgalom, amely a középkori lemondással (asztkézissel) szemben az élet szépségét, a természethez, az emberhez való visszatérést hirdette, és a fejlődő polgárság érdekeit tükrözte. A pápaság történetében reneszánsz pápákként emlegetik azokat a római püspököket, akik világias életvitelükkel az egyik közvetett okot szolgáltatottak a spirituális tisztaságra, az igazi keresztény ideálok megvalósítására vágó későbbi hitújítóknak a protestáláshoz.

restauráció – Visszaállítás, egy előbbi társadalmi vagy egyházi rendszer újraélesztése.

reverzális – Különböző tárgyú, írásban adott ígéretek, kötelezettségek latin neve. A 18. századi Magyarországon különösen azokat az írásos kötelevényeket jelentette, amelyeket vegyes házasság esetén követeltek a katolikus apától, hogy ti. gyermekei a római katolikus vallást fogják követni. A reverzális-kötelezettség 1894-ben szűnt meg az egyházpolitikai reformok idején. Erdélyben a bevett vallások, később pedig a görög rítusú vallások olyannyira színessé tették a házasságok alakulását, hogy a reverzális-gyakorlatnak számos különböző formája alakult ki.

revizionista, revizionizmus – Általában valamely elmélet, határozat stb. felülvizsgálatának, revíziójának követelése. Szűkebb értelemben olyan nacionalista mozgalom, amely a területi igényeket nemzetiségi összetartozás vagy történelmi jog címén kívánja érvényesíteni.

rítus – Egy bizonyos részegyház istentiszteleti szokásainak, ténykedéseinek a kifejezésére szolgál (pl. római rítus, bizánci rítus, gall rítus stb.) De a rítus szóval szokták jelölni egy nagyobb, több részből álló liturgikus cselekmény összes ténykedésének együttesét is (pl. a szentmise vagy a kereszttség rítusa).

– S –

sátoros ünnep – A zsidóknál meglevő nyolcnapos őszi ünnep nevének átvitele a kereszténység kötelező ünnepeinek összefoglaló megjelölésére.

statútum – Szervezeti szabályzat, alapszabály, szabályrendelet, alkotmány.

Státus (Római Katolikus Státus) – Az erdélyi egyházmegye autonómiájának gyökerei a fejedelmi korszakra nyúlnak vissza. A főpásztor nélkül maradt egyház védelme a szétszórt papság mellett a világi hívekre hárult. Az ő egyházkormányzati testületük a Státus, amely 1690-ben szilárdult meg, amikor a Diploma Leopoldinum megerősítette a bevett vallásokat jogaikban.

stóla – 1. Mintegy tenyérnyi szélességű szalag, amelyet a római katolikus papok viselnek a szertartások közben. 2. Olyan összeg, amelyet a hívek bizonyos egyházi szolgálatért (esküvőn való egyházi asszisztálás, keresztelés, temetés stb.) fizetnek papjaiknak, mind a katolikusoknál,

mind a protestánsoknál. Törvényes díj jellege ma már megszűnt, önkéntes adományként létezik.

– **SZ** –

szakramentárius, sacramentarius – Ld. kálvinizmus.

származásvizsgálat – A nacionalista beolvasztó törekvések egyik eszköze, amely – hasonlóan a névelemzéshez – a kisebbségi sorban élő emberek emberi jogait sértette. A származásvizsgálat során „idegennek” (vagyis kisebbségi nemzetiséghez tartozónak) megvonták bizonyos állások, tisztségek betöltéséhez való jogát, nem vették fel iskolába stb.

szárnyasoltár (triptichon) – Háromrészes oltár, amelynek két szélső egységét rá lehetett hajtani a középsőre. Nagyböjtből, illetőleg adventben a „szárnyak” behajtásával jelezték a készület és bűnbánat igényét. A szárnyasoltárok fénykora a gótika idejére esett.

szekularizál, szekularizáció, államosítás, kisajátítás – (Egyéb jelentései mellett) egyházi birtokok, egyházi jövedelmek és ingóságok világi kézre jutása. Az egyház jog a szekularizációt szentségtörésnek minősítette és kiközösítéssel s más büntetésekkel sújtotta, hacsak nem az egyház hozzájárulásával és teljes kártalanításával történt. A protestáns túlsúlyú Erdélyi Fejedelemségben, ahol a hitújítást követő századok során szinte teljesen felszámolódtak az egyházi birtokok, csak 1690 után fordult a helyzet a katolikus egyház javára, s így fokozatosan visszakaphatta templomépületeit, földbirtokait. A legnagyobb szekularizációs hullám Európaszerte a radikális polgári forradalmakhoz kapcsolódott. Átvitt értelemben szekularizációnak nevezik a hitélet elvilágiasodását, amikor a vallás gyakorlása tradicionális formává válik.

személyi kultusz – Bizonyos hatalomra került személyek irracionális tisztelete, illetve az erre irányuló elvárás. Kultikus tiszteletet követelt meg például a római császárok egy jelentős része, de személyi kultusz vette körül a legújabb kor olyan diktátorait, mint Sztálin, Hitler, Rákosi vagy Ceaușescu.

szeminárium – Oktatási intézmény, könyvünkben általánosan papnevelő intézetként használjuk.

szentáldozás – Az oltáriszentség (eukarisztia) vétele, részesedés Krisztus valóságos testéből és véréből (kenyér és bor színe alatt).

szentségtartó (tabernákulum) – Az oltáriszentség őrzésére szolgáló kis fülke vagy szekrényke, amelyet – különösen a barokk korban – bőséges díszítéssel láttak el, majd a főoltáron egyre magasabbra, a kultikus tisztelet centrumába került.

szerzetes, szerzetesrend, szerzetesközösség – A keresztényeknél a (bármely rítusú) katolikus és a görög keleti egyházak intézménye, amely az átlagosnál magasabb életeszményt állít tagjai elé. Közös előzményük a 2-3. században a keresztényülődések és a fokozódó római adóztatás elől menekülő aszketikus anachoréta (visszavonuló) mozgalom. Ezek az egyiptomi sivatagi remetéket a 4. században tömörültek először közösségekbe (coenobiták). Majd a bencések rendjének alapító Nursiai Szent Benedek (480-543) fellépésétől számítjuk a középkori nyugati, Baszilioszétól (330-379) a keleti szerzetesség kezdetét. Az újkor során kialakultak a női szerzetesrendek, illetve bizonyos rendek esetében az ún. harmadrendek (világi személyeket tömörítő rendi közösségek) is.

székesegyház (katedrális) – Az egyházmegye főtemploma, azon a településen, ahol a püspök székhelye is van. A székesegyházban áll a püspöki szék (cathedra), amely a hiteles egyházi tanítás szimbolikus helye. Innen származik mind a székes-egyház, mind a katedrális szó.

székeskáptalan – Ld. kanonokok.

szinódus (egyházmegyei zsinat) – Egy részegyház – például egyházmegye, egyháztartomány, egy nemzet egyházmegyéinek stb. – zsinata (tehát nem egyetemes zsinat, concilium). Szinódusnak nevezik azonban a püspökök tanácskozását is.

szociális testvérek – 1923-ban Magyarországon alakult női szerzetestársulat (SSS), amely a szociális gondok enyhítésére hivatott tevékenységeket folytat. A harmincas években Erdélyben is intenzív munkát folytattak.

szombatos – A reformáció során keletkezett irányzat, amely nevét onnan kapta, hogy a zsidókhöz hasonlóan a vasárnap helyett a szombatot nyilvánította ünnep- és pihenőnapnak, a Bibliából pedig csak az Ószövetséget fogadta el. Erdélyben a mérsékelt antitrinitáriusok egyházzá szerveződése után (unitáriusok) az elégedetlenek Gerendi János, majd Eőssi András vezetésével alakultak a szombatosok szektájává a 16. század végén. Legkiválóbb képviselőjük Péchi Simon volt, egy ideig Bethlen Gábor kancellárja. A szombatosok 1595 óta folyó üldözése I. Rákóczi György uralkodása alatt (1630-1648) felerősödött, s ez megtörte őket. Maradványaik a kiegyezés idején izraelita hitre tértek. A mozgalom mégis lappanghatott, mert 1944-ben a zsidók üldözése miatt maradékaik az unitárius egyházhoz csatlakoztak.

szuperintendens – Az evangélikus (illetve korábban a református és unitárius) egyházak kerületi főfelügyelője, kormányzója, akit csak „szokásosan” neveznek püspöknek a 19. század végétől. A szuperintendens személye mellett a lutheri-evangélikus egyházak legfőbb döntéshozó szerve a konzisztórium. A zsinati-presbiteri rendszer – ahol a főhatalom a gyülekezeteké lett – Magyarország-szerte a dualizmus korában alakult ki, amikor a szuperintendensek törvényesen püspökök lettek.

szuverén, szuverenitás – Független, jogilag és cselekvőképességében nem korlátozott, kizárólagos, illetve állami főhatalom, felségjog.

– T –

társadalmi doktrína, az egyház szociális tanítása – XIII. Leó pápa kormányzása idején a 19. század végén megfogalmazott teológiai rendszer, amelynek létrejöttét a munkásmozgalmak erősödése váltotta ki. A szociális tanítás érvényesítése a 20. század pápai számára is fontos kihívást jelentettek. Szociális körlevelek és enciklikák sora mutatja, miképpen alakult a Szentszék szemlélete a 20. század során oly rohamosan változó gazdasági, szociális és városi-munkássági problémákkal szemben.

tartomány, (rend)tartomány, provincia – Ld. egyháztartomány. Provinciának nevezzük a szerzeteskolostorok területi adminisztrációs alakulatát. Az egyes szerzetesprovinciák a rend sajátos szerkezete szerint többé vagy kevésbé a rend általános vezetőjének (minister generalis), illetve a nagykáptalannak (capitulum) vannak alárendelve.

tartományfőnök, (rend)tartományfőnök, provinciális – A szerzetesházak és kolostorok területi adminisztrációs gyűjtőintézményének, a provinciának a vezetője, akit a szerzetesrend sajátos szabályzata szerint választanak meg.

teológia, teológiai, teológus – A hittudomány, illetve annak művelője. A fogalommal kapcsolatban számos ellenvetés hangzott el a történelem során, hiszen a hitből mint az ismeretek nem-empirikus és adatszerűen nem mérhető bázisából ellentmondásosnak tűnik tudományos rendszert alkotni. Spekulatív tudományos rendszerként azonban a teológia tartható.

timpanon – Az antik (főleg görög) építészet monumentális csarnok-épületeinek földémlomlókzata, az oszlopsort fent lezáró, rendszerint háromszög vagy körív alakú oromzata, amely gyakran szoborcsoportokat vagy domborműveket tartalmaz.

tized, tizedfizetés, tizedjegyzék – Az egyházi tized, a dézsma (lat. decima) a feudalizmus korában a föld terméséből, állatokból, némely ipari termékből az egyháznak járó szolgáltatás. A nemesi jogok kikristályosodása vezetett bizonyos társadalmi rétegek vagy csoportok adómentességéhez. Az árutermelés fejlődése vezetett az 1300-as évek elejére a pénzbeni tizedbehajtásra, amit az Aranybulla (1222), sőt az 1351. és 1498. évi törvények is hiába tiltottak. A nemesség általában a konstanzi zsinattól kezdve (1414), de Erdélyben csak 1437-től mentesült a tizedfizetés alól. A tizedfizető települések összeírása során készültek a tizedjegyzékek.

tolerancia – (Vallási) türelem, más felekezetek vallásgyakorlati jogainak teljes körű elismerése. Ld. intolerancia.

trianoni szerződés, trianoni békediktátum – Az első világháború győztes nagyhatalmainak szerződése (1920. június 4.), amelynek nyomán Kelet-Európa térképe teljesen átalakult. A trianoni békediktátum következtében Magyarország területe egyharmadára csökkent, nagyobb része ma Ausztriához, Szlovákiához, Ukrajnához, Romániához, Jugoszláviához tartozik.

trinitárius, trinitárius rend – (Ordo Sanctae Trinitatis: OST, Szentháromság-rend) 1198-ban párizsi központtal alapított rend, amelynek szerzetesei a három rendes fogadalmon kívül a keresztes hadjáratokban fogságba esettek kiváltására kötelezték magukat, akár önfeláldozás árán is. A trinitárius mozgalom a 13. században valamelyest Magyarországon is elterjedt. 1783-ban II. József végleg felszámoltatta rendházaikat.

türelmetlenség (vallási türelmetlenség), intolerancia – Ld intolerancia.

– U –

unió, uniós (törekvések) – Könyvünk összefüggéseiben 1. az ortodox románság és a rutének körében a 17. század végén jelentkező törekvés a római katolikus egyházhoz való szervezeti (de nem rituális) visszatérésre. E törekvés eredménye a görög katolikus egyház. 2. Az 1848-as pontok utolsója kimondja Erdély és Magyarország egyesülését.

unitárius, unitarianizmus – Erdélyben a reformáció során önállósult protestáns egyház hívei. Hitük később a szűkebb Magyarországon is elterjedt. Az unitáriusok hitelvei az antitrinitáriusok Szentháromságot tagadó radikális humanista eszméiből alakultak ki, emellett hatott rájuk az anabaptisták gyermekkeresztelést elvető tanítása is. Az Európa-szerte üldözött irányzat János Zsigmond idején az erdélyi négy bevett vallásfelekezet közé került (1568 és

1571), de a katolikus Báthori István fejedelem már üldözte híveit. Ennek nyomán a Dávid Ferenc képviselte radikális eszmék háttérbe szorultak, a mérsékeltebb vezetők pedig (például Giorgio Blandrata) 1579-ben hitvallásban ismerték el Krisztus istenségét és a gyermekkereszttség jogosságát. Az unitárius név csak e mérsékeltekre honosodott meg 1600-tól kezdődően. A radikálisok maradékaiból viszont sokan a zsidó valláshoz közeledtek (szombatosok). Az unitarianizmusnak különösen a Székelyföldön voltak hívei, de a 16-17. században a Partiumban, a Tiszán-túlon, Baranyában is alakult egyházkörök. Az unitárius egyházi szervezet felépítése fokozatosan vált presbiterivé. A kolozsvári püspökség változó számú, de a trianoni békéig általában kb. 10 egyházkörre tagolódott, azután tovább egyházközségekre.

urbanizáció – Városiasodás, várossá, városiassá válás. IV. Béla korától kezdve a „civitas” már nem annyira várat, hanem várost jelentett, a civis pedig nem várnépet, hanem – kiváltásokat nyervén – a „hospes” kereskedőkkel együtt a polgárt jelentette. Így alakultak ki a mai értelemben vett városok. A polgárosodás következtében az urbanizáció jelentősége megnőtt az országok gazdasági életében. Az ipari létesítmények is a városok környékén alakultak, míg a mezőgazdasági termelés a rurális (falusi) közeg sajátos létformája maradt.

úrnapja – A pünkösöd utáni második csütörtök. Az ünnep keletkezése a 12. században fellendülő eukarisztia-kultusszal áll kapcsolatban. De nem annyira az eukarisztia ünneplése áll előtérben, mint inkább az eukarisztikus jelenlét, amely a középkor látnivágyásával párosult, amely a szent ostya átváltoztatás utáni felmutatásához is vezetett (1200 körül). Erős indítást adtak az ünnep bevezetésének Lüttichi Szent Julianna Ágoston-rendi apáca látomásai. 1264-ben IV. Orbán pápa az egész egyházra nézve előírta az ünnep megtartását.

– V –

vajda – Eredete a „vezér” jelentésű vojevoda, vojvoda szóhoz köthető. A magyarságnál és a velük történelmi kapcsolatba került népeknél különféle szintű állami, tartományi és hagyományos közösségi elöljárók, tisztségviselők neve a 10. századtól napjainkig. A szláv, elsősorban bolgár tartományfőnökök, fejedelmek „vojvoda” címe alapján alakult ki a korai Árpád-korban az erdélyi vajda és a 14. században Moldva, Havasalföld fejedelmeinek vajda elnevezése.

vallásszabadság – Az alapvető emberi jogok között számon tartott szabadságjog, amely a vallási és lelkiismereti meggyőződésnek megfelelő életforma korlátolatlan gyakorlását garantálja, amennyiben ez nem ütközik más emberi jogokkal, illetve az állam törvényeivel.

várispán, várispánság – Ld. ispán.

vármegye (comitatus) – A középkori Magyarország közigazgatási intézménye, amely a történelem során a királyi vármegyétől a nemesi vármegye stádiumán át a polgári vármegyék rendszeréig alakult. I. (Szent) István király a vármegyéket – talán a honfoglalás előtt itt élt népek (avar, frank-bajor, pannon-szláv, morva és bolgár) mintáit követve – alapította a királyi birtokoknak és az azokon élő népeknek az igazgatására. Ezeknek székhelyén kezdetben földvárak álltak, majd a technikai fejlődéssel kő-erődítmények épültek. A kialakult vármegyék főtisztviselője az ispán, illetve a várispán (comes castri) volt. Az ő funkciói (katonai, bírói, közigazgatási, gazdasági) érzékeltetik, hogy a királyi vármegye-szervezet mennyire fontos tényező volt a korai királyi-állami hatalom helyi biztosításában. A nemesi vármegye a nemesek önkormányzati területi szervezete a rendiség korában, amely a 13. századtól a 16. századig tartó időszakban érte el kifejtett formáját. A várbirtokok eladományozása folytán a 13. század első

évtizedeiben gyors bomlásnak indult a királyi vármegye-rendszer. A kialakuló nemesség – a széthulló királyi vármegyék területi kereteit felhasználva – szervezeten, királyi támogatással próbált ellenállni, igyekezett biztosítani befolyását az ítélkezésben és a helyi közigazgatásban. A korábbi várispán ítélkező jogát a szolgabíró (iudex servientium) „örökölte”. A nemesi vármegye testületi szervei a vármegyei közgyűlés és a vármegyei törvényszék voltak. A polgári vármegye már a polgári kori középszintű közigazgatás szerve, a törvényhatósági jogú városokkal együtt. Ezek kialakulását részint a központosításra való törekvés, részint az önkormányzat minél teljesebb megőrzésének igénye segítette elő. A vármegyéknek jogukban állt saját illetékességi területükön belül szabályrendeleteket alkotni, országos törvény vagy rendelet által nem szabályozott kérdésekben. Testületi szervei közül legfontosabb a törvényhatósági bizottság volt. Egyedi szervei élén főispánok álltak, akiket a király nevezett ki, és akik a mindenkori kormány bizalmi emberei voltak, nem lévén a polgári vármegyei önkormányzatnak alárendelve. A vármegyék rendszere a világháborúk közötti időszakban enyészett el.

vikárius, helynök, vikariátus, helynökség – Egyházi kifejezés olyan személyre, aki valamilyen szinten valakit helyettesít papi funkciójában. A pápa helynöke egy bíboros (cardinalis vicarius urbis), a káptalani helynököt a káptalan választja beiktatott püspök híján az egyházmegye élére, ideiglenesen. A püspöki helynök viszont a megyéspüspök állandó helyettese.

világi – Ld. laikus.

világi pap – Az egyházmegyes rendszerben ordinált (tehát nem szerzetesközösséghez tartozó) pap.

vincés nővérek – Ld. irgalmas nővérek.

– **ZS** –

zsinat – A világegyház egészét érintő ügyek intézésére a római püspök összehívhatja a püspökök testületét, amelynek így együtt megvan a csatlakozhatatlanság (tévedhetetlenség, infallibilitás) karizmája. Ez az egyetemes zsinat. Az egyes részegyházak zsinataira (szinódusaira) ld. szinódus.

A fogalomtár összeállításakor jelentős mértékben támaszkodtunk a Magyar történelmi fogalomtárra (szerkesztette Bán Péter), Budapest 1989.

Ajánlott irodalom

Összefoglaló munkák

- Bagossy, Balázs (szerk.), Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton 1925.
- Balics Lajos, A római katolikus egyház története Magyarországon I-III. Budapest 1885, 1888, 1890.
- Bíró Vencel, Boros Fortunát, Erdélyi katolikus nagyok. Kolozsvár 1941.
- Boros Fortunát, Az erdélyi ferencrendiek. Kolozsvár 1927.
- Endes Miklós, Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest 1935.
- György József, A ferencesek élete és működése Erdélyben. Kolozsvár 1930.
- Hermann Egyed, A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973.
- Karácsonyi János, Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban. Nagyvárad 1906.
- Köpeczi Béla (szerk.), Erdély története I-III. Budapest 1986.
- Marton József, Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története. Gyulafehérvár 1993.
- Várhelyi Gyula Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton 1925.
- Vorbuchner Adolf, Az erdélyi püspökség. Brassó 1925.

A középkorhoz

- Benda Kálmán (szerk.), Magyarország történeti kronológiája. I. Budapest 1981.
- Entz Géza, A gyulafehérvári székesegyház. Budapest 1958.
- Entz Géza, Erdély építészete a 11-13. században. Kolozsvár 1994.
- Entz Géza, Erdély építészete a 14-16. században. Kolozsvár 1996.
- Gerics József, Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban
- Jakó Zsigmond, A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. Budapest 1990.
- Jakó Zsigmond, Társadalom, egyház, művelődés. Budapest 1997.
- Mályusz Elemér, Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Budapest 1988.
- Mályusz Elemér, Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971.
- Rupp Jakab, Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre I-III. Pest 1870-1876.
- Temesváry János, Erdély középkori püspökei. Kolozsvár 1922.

A fejedelmi korszakhoz

- Benda Kálmán (szerk.), Magyarország történeti kronológiája II. Budapest 1982.
- Bíró Vencel, Báthori István fejedelem. Kolozsvár 1933
- Bíró Vencel, Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Kolozsvár 1929.
- Bíró Vencel, Püspökjelölés az erdélyi római katolikus egyházmegyében. Kolozsvár 1930.
- Lukácsi Kristóf, Adalékok az erdélyi örmények történetéhez. Kolozsvár 1867.
- Péter Katalin, Papok és nemesek. Budapest 1995.
- Temesváry János, Erdély választott püspökei I-II. Szamosújvár 1913.
- Veszely Károly, Erdélyi egyháztörténeti adatok I. Kolozsvár 1860.

A guberniumi korszakhoz

- Beke Antal, Az erdélyi egyházmegyei papnevelde történeti vázlata. Károly-Fehérvár (Gyulafehérvár) 1870.
- Bíró Vencel, Altorjai gróf Apor István és kora. Kolozsvár 1935.
- Bochkor Mihály, Az erdélyi katolikus autonómia. Kolozsvár 1911.
- Marton József, Papnevelés az erdélyi egyházmegyében 1753-tól 1918-ig. Budapest 1993.
- Miskolczy István, Bajtay J. Antal és kora. Budapest 1914.
- Veszely Károly, Az erdélyi Római Katolikus Püspöki Megye Autonómiája. Gyulafehérvár 1893.

A 19. századhoz

- Balogh Margit, Gergely Jenő, Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Adattár. Budapest 1996.
- Benda Kálmán (szerk.), Magyarország történeti kronológiája III. Budapest 1993.
- Forster János, A püspökmegyei zsinat. Gyulafehérvár 1907.
- Salacz Gábor, Egyház és állam a dualizmus korában. München
- Sávai János, Zsinat és forradalom. Szeged 1999.

A 20. századhoz

- Balogh Margit, Gergely Jenő, Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia. Budapest 1993.
- Bíró Vencel, Székelyi gr. Mailáth G. Károly. Kolozsvár 1940.
- Domokos Pál Péter, Rendületlenül. Budapest 1988.
- Marton József (szerk.), Márton Áron emlékkönyv. Kolozsvár 1996.
- Salacz Gábor, A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. München 1975.
- Szalay Jeromos, Vértanú püspök vértanú népe. Párizs 1952.
- Szőke János, Márton Áron. Tirol 1988.
- Vincze Gábor, A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1953. Budapest-Szeged 1994.
- Vincze Gábor, Illúziók és csalódások. Csíkszereda 1999.
- Vincze Gábor (szerk.), Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar-román kapcsolatok történetéről (1945-1947). Budapest 1998.
- Virt László, Katolikus kisebbség Erdélyben. Budapest 1991.